

อับอายหรือขัดเคือง ไทยได้มีหนังสือตอบไปว่าไทยกำลังต่อเรือสำหรับให้ทูตใช้เดินทาง
ลำใหม่อยู่ เสร็จเรียบร้อยเมื่อใดก็จะส่งทูตไปเจริญไมตรีเหมือนแต่ก่อน⁹¹ และตั้งแต่นั้น
มาไทยก็ได้ส่งราชสาส์นหรือบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนอีกเลย

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่า-สงครามที่เชียงตุง

สาเหตุของสงคราม หัวเมืองไทยใหญ่ทางตอนเหนือของไทยซึ่งเรียกว่าเมืองลื้อเขิน เช่น
เมืองเชียงตุง เชียงรุ่งได้ยอมอ่อนน้อมต่อไทยตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ด้วยเหตุที่เมือง
ลื้อเขินอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ มาก ไทยจึงปกครองดูแลได้ไม่มั่นคงนัก พม่าจึงเข้ามาแทรก
แซงมีอิทธิพลอยู่ในเมืองลื้อเขินได้เสมอ ใน พ.ศ. 2392 เกิดการวิวาทระหว่างเจ้านายที่
ปกครองเมืองเชียงรุ่ง พระเจ้าพุกามกษัตริย์พม่าเข้าสนับสนุนเจ้าสาลวัน เจ้านายคนหนึ่ง
ของเชียงรุ่งให้เป็นเจ้าเมืองได้สำเร็จ แต่ในการช่วยเหลือครั้งนี้พม่าเรียกร้องเอาเงินเป็น
จำนวนมากเป็นการตอบแทน เจ้าสาลวันจึงหาเงินโดยการเก็บภาษีจากราษฎร เพิ่มขึ้น
ทำให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่ว จนราษฎรก่อการกบฏขึ้นในขณะที่เจ้าสาลวันเดินทางไปพม่า
เจ้าอุปราชอนุชาเจ้าสาลวันสู้กบฏไม่ได้เลยพามารดาและน้องสาวอพยพมาขอพึ่งไทยที่กรุงเทพฯ
ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้การต้อนรับเป็นอันดี และมีพระ
ราชดำริว่า ที่พม่าเข้าไปมีอำนาจในเชียงรุ่งได้ก็เพราะได้อาศัยเมืองเชียงตุงเป็นฐานที่มั่น
การที่จะกำจัดอิทธิพลพม่าออกจากเชียงรุ่งได้ต้องตีเอาที่เชียงตุงให้ได้เสียก่อน จึงโปรดฯ ให้
หัวเมืองลานนา อันมีเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แพร่ น่าน รวมกำลังกันยกทัพไปตีเชียงตุง
แต่ไม่เป็นผลสำเร็จเพราะทัพเมืองลานนาแตกสามัคคีกันเอง ไทยยังไม่ทันจัดการสิ่งใด
ต่อไปพอดีสิ้นรัชกาลที่ 3⁹²

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังที่เจ้าสาลวันจัดการกบฏในเมืองเชียงรุ่งแล้ว ได้
แล้วมาครองเมืองตามเดิม และได้มีสาส์นพร้อมทั้งบรรณาการเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ ขอพระราชทานตัวเจ้าอุปราชและมารดากลับไปเชียงรุ่ง รัชกาลที่ 4
ทรงมีนโยบายที่จะเสริมอำนาจไทยในหัวเมืองลื้อเขินเช่นเดียวกับรัชกาลที่ 3 จึงโปรดฯ ให้
หรือฟื้นฟูแผนการไปตีเชียงตุงอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2395 เพราะทรงเห็นว่าขณะนั้นเป็น
โอกาสเหมาะ พม่ากำลังทำสงครามอยู่กับอังกฤษเป็นครั้งที่สอง ทั้งอนุชาของพระเจ้าพุกาม
คือเจ้าชายมินดงก็กำลังก่อการกบฏ พม่าคงไม่มีทางมาช่วยเชียงตุงได้ จึงโปรดฯ ให้กรมหลวง

วงศาราชสนธิเป็นแม่ทัพไปตีเมืองเชียงตุง คุมพลไปทั้งหมด 30,000 คน ซึ่งรวมทั้งไพร่พลหัวเมืองลานนาด้วย โดยไปชุมนุมทัพอยู่ที่เชียงแสน⁹³

เมื่อทัพไทยยกไปถึงเชียงตุง ปรากฏว่าเจ้าเมืองเชียงตุงยังมีความจงรักภักดีต่อพม่าอยู่ ได้ต่อสู้ป้องกันเมืองอย่างเข้มแข็ง ยิงปืนใหญ่กระหน่ำออกมาจากในเมืองและต่างกองโจรออกทำร้ายทัพไทยอยู่เนือง ๆ กรมหลวงวงศาราชสนธิทรงเห็นว่า จะตีเอาเมืองในเวลานั้นไม่ได้เพราะมีกำแพงและป้อมปราการแข็งแรง การจะตีหักเข้าไปจะต้องใช้ปืนใหญ่ซึ่งทัพไทยมิได้นำไปด้วยในคราวนี้ จึงโปรดฯ ให้เลิกทัพกลับไปก่อนจะถึงฤดูฝน มาตั้งพักอยู่ที่อุตรดิตถ์ ตั้งพระทัยว่าเมื่อหมดหน้าฝนแล้วจะยกกลับไปตีเชียงตุงใหม่

พอถึงฤดูแล้ง พ.ศ. 2397 ทัพไทยจึงยกขึ้นไปตีเชียงตุงอีกครั้ง คราวนี้กลับพบกับ การต่อต้านอย่างหนักหน่วงยิ่งไปกว่าคราวที่แล้ว ทั้งนี้เพราะเหตุการณ์ในเมืองพม่าสงบเรียบร้อยลง พระเจ้ามินดงได้ราชสมบัติและเจรจาสงบศึกกับอังกฤษได้สำเร็จ ฉะนั้นพม่าจึงสามารถส่งกำลังมาช่วยป้องกันเชียงตุงได้ กรมหลวงวงศาราชสนธิให้ล้อมเมืองอยู่ถึง 21 วัน ก็ยังตีเมืองไม่ได้ ไพร่พลเจ็บป่วยล้มตายลงเป็นอันมาก ทั้งทัพของเจ้าพระยายมราชซึ่งมีหน้าที่เข้าสมทบกับทัพกรมหลวงวงศาฯ ก็ยกมาไม่ทันเวลา ทรงเห็นว่าหมดหนทางที่จะได้ชัยชนะเลยโปรดให้เลิกทัพกลับลงมาเขตไทยต้องเสียผู้คน ช้างม้าและอาวุธให้กับพม่าไปเป็นอันมาก⁹⁴ และตั้งแต่นั้นมาไทยก็มิได้คิดไปตีเชียงตุงอีก สงครามระหว่างไทยกับพม่าก็สิ้นสุดลงเด็ดขาดนับแต่นั้นไป

การทำนุบำรุงประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4

ก. พระราชกรณียกิจในการยกระดับฐานะของประชาชน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นนักประชาธิปไตยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

พระราชกรณียกิจในด้านนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์อันใกล้ชิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กับประชาชนในระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่เป็นเวลาถึง 27 ปี เมื่อได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทรงมีความเห็นว่า ประชาชนนั้นหาใช่ทรัพย์สินสมบัติของพระมหากษัตริย์ที่พระองค์จะทำอย่างใดกับทรัพย์สินมรดกนี้ได้ กลับทรงมีความเห็นว่าเป็นหน้าที่ความรับผิดชอบของพระมหากษัตริย์ที่จะต้องคอยเอาพระทัยใส่บำรุงดูแลให้ประชาชนมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น จึงได้ทรงออกกฎหมายแก้ไขยกเลิกประเพณีบ้านเมืองหลายประการ โดยมีจุดประสงค์ที่จะนำพระมหากษัตริย์กับราษฎรให้ใกล้ชิดกันและกันยิ่ง

ขึ้น และยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรให้มีสิทธิเสรีภาพมากกว่าเดิม จุดประสงค์เช่นนี้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แสดงให้เห็นถึงความเป็นนักประชาธิปไตยของพระองค์ ซึ่งนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีต่างชาติผู้มีชื่อเสียงผู้หนึ่งคือ A.B. Griswold ได้วิจารณ์ไว้ว่า การแก้ไขปรับปรุงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นผู้ริเริ่มขึ้นนี้ถือว่าเป็นการปฏิวัติที่แปลกประหลาดที่สุดอันหนึ่งในประวัติศาสตร์ เพราะมิได้เกิดขึ้นเนื่องจากการเรียกร้องของประชาชน หรือจากการบีบบังคับเอาสิทธิต่าง ๆ นี้จากพระมหากษัตริย์โดยฝ่ายข้าราชการที่มีหัวสมัยใหม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นเองทรงเป็นทั้งพระมหากษัตริย์ผู้มีอำนาจเต็มและเป็นผู้นำของข้าราชการหัวสมัยใหม่ การกระทำของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชซึ่งพระราชทานสิทธิต่าง ๆ แก่ประชาชนด้วยพระหทัยสมัครเอง เปรียบเสมือนกับการนำประชาชนก้าวไปสู่การปกครองแบบประชาธิปไตย ในสมัยที่ประชาชนเองยังมีเคยนึกฝันถึงการปกครองในรูปนี้มาก่อนเลยนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้ชาวตะวันตกงุนงงเป็นอันมาก (His (King Mongkut's) reforms constitute one of the strangest revolutions in history. They were not at all dictated by popular opinion, for there was no such thing at the time. Nor were they concessions extorted from an Absolute Monarch by a group of young liberals - for he himself was both the Absolute Monarch and the leader of the liberals.

The spectacle of an Absolute Monarch voluntarily taking these bold steps in the direction of modern democracy at a time when his subjects had never even dreamed of the idea is a paradox that bewilders a westerner's imagination)⁹⁵

พระราชกรณียกิจสำคัญ ๆ ด้านนี้คือ

1. การเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

พิธีถือน้ำนี้เป็นราชพิธีโบราณที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา หัวใจสำคัญของพิธีนี้คือ ข้าราชการทุกคนจะต้องเข้ามาทำพิธีสาบานว่าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ถ้าขาดความซื่อสัตย์คิดทำการร้ายแล้ว ขอให้เป็นอันตราয়แก่ชีวิต เมื่อกกล่าวถึงคำสาบานแล้ว ข้าราชการทุกคนต้องดื่มน้ำที่แช่อาวูธต่าง ๆ ไว้ เป็นเครื่องแสดงว่า ถ้าคิดการร้ายขึ้นเมื่อใดอาวูธต่าง ๆ ที่แช่อยู่ในน้ำสาบานจะลงโทษเขาจนตาย

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ขึ้นเสวยราชย์ ทรงให้เปลี่ยนแปลงพิธีนี้เสียใหม่ ซึ่งก่อให้เกิดความตื่นเต้นในหมู่ข้าราชการและประชาชนเป็นอันมาก คือในพิธีถือน้ำ พระองค์เป็นผู้ตักน้ำเข้าอาวูฐเป็นพระองค์แรกก่อนข้าราชการเสวยอีก ซึ่งแต่เดิมมาแล้ว พระมหากษัตริย์มีต้องทรงตักน้ำนี้แต่อย่างใด การกระทำดังนี้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แสดงว่า พระองค์ให้คำสาบานต่อข้าราชการและประชาชนทั้งปวงด้วยว่า จะมีความซื่อสัตย์ต่อเขาเหล่านั้น หากทรงคิดร้ายประการใด ก็ขอให้ม็อันเป็นถึงแก่พระชนม์ชีพด้วยอาวูฐมีคม ทรงให้เหตุผลในการตักน้ำสาบานของพระองค์ครั้งนี้ว่า

“การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นการใหญ่ จะให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ฝ่ายเดียวก็ไม่เป็นยุติธรรมต่อกัน ถ้าถือนั้น ผู้รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็ต้องรักษาความสุจริตแต่ฝ่ายเดียว พระเจ้าแผ่นดินไม่ถือด้วย จะคิดร้ายประการใด ๆ ก็ได้ ความสุจริตข้างหนึ่งรักษา ข้างหนึ่งไม่รักษาก็ไม่สมควรต้องรักษาด้วยกันทั้งสองฝ่าย น้ำพิพัฒน์สัตยาจึงจะศักดิ์สิทธิ์”⁹⁶

ดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ จึงเป็นครั้งแรกที่การตักน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นการให้คำมั่นสัญญาทั้งสองฝ่าย คือทั้งพระมหากษัตริย์และประชาชนว่าต่างฝ่ายต่างจะซื่อสัตย์ต่อกัน⁹⁷ แสดงให้เห็นชัดว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มิได้ทรงคิดว่าพระองค์นั้นอยู่เหนือประชาชน ประชาชนมีหน้าที่ถวายความจงรักภักดีแต่ฝ่ายเดียว แต่ทรงคิดว่าพระองค์ก็มีหน้าที่ต่อประชาชนด้วยเช่นกัน

2. โปรดฯ ให้มีการเลือกตั้งผู้พิพากษาชั้นสูงในตำแหน่งมหาราชครูปุโรหิตาจารย์ แทนการแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์

แต่เดิม ผู้พิพากษาดำแหน่งมหาราชครูนั้น พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้แต่งตั้งโดยคำแนะนำของคณะเสนาบดี แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ ทรงมีพระราชดำริว่า ในประเทศอื่น ๆ (ในยุโรป) นั้น ตำแหน่งผู้พิพากษาซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องอยู่กับทุกข์สุขของประชาชนเป็นอย่างมากนี้ ประชาชนเป็นผู้เลือก พระองค์เองจึงมีพระประสงค์ที่จะให้ประชาชนคนไทยได้เลือกผู้พิพากษาของตนบ้าง เพื่อจะได้ผู้ที่เป็นที่ถูกใจของคนทั้งปวง เป็นผู้มีความสามารถและรักษาความยุติธรรม ราษฎรจะได้อยู่อย่างสงบสุข จึงโปรดฯ ให้ยกเลิกประเพณีที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้แต่งตั้งพระมหาราชครูเสีย และให้เจ้านายและขุนนางตั้งแต่ยศชั้น

หลงขึ้นไปเป็นผู้เลือกพระมหाराชครู เพราะการเลือกตั้งเช่นนี้เป็นของใหม่ จะให้ประชาชนทั่วไปที่ไม่เคยมีความรู้เรื่องเช่นนี้มาก่อนเลยนั้นมีสิทธิเลือกยังไม่ได้ก่อน จึงทรงกำหนดให้เฉพาะเจ้านายและข้าราชการชั้นหลงขึ้นไปได้เป็นผู้เลือก ถึงกระนั้นก็ต้องทรงชี้แจงวิธีการเลือกตั้งเป็นการใหญ่ มีพระราชดำรัสให้เจ้านายและข้าราชการที่มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งเขียนชื่อตนเองและชื่อของผู้ที่ตนต้องการให้เป็นผู้พิพากษาลงในบัตรแล้วส่งรวมมาให้แก่พระองค์ ใครได้รับเสียงข้างมากก็จะได้เป็นผู้พิพากษา ในการเลือกครั้งนี้ ทรงกำชับไว้ด้วยว่า ไม่จำเป็นต้องเลือกเจ้านายหรือขุนนางคนสำคัญ แต่ขอให้พิจารณาความสามารถและความประพฤติของบุคคลนั้นเป็นหลัก แม้ผู้นั้นจะเป็นเพียงทาส แต่ถ้ามีความสามารถเพียงพอตามความเห็นชอบของผู้เลือกแล้ว ก็ให้เลือกเข้ามาได้ ขอให้ผู้มีสิทธิเลือกตั้งทุกคนอย่าได้เกรงกลัวเลยว่า คนที่ตนเสนอชื่อเข้ามานั้นจะไม่ใช่เป็นที่ถูกพระทัยหรือกลัวจะเสียหน้าเพราะคนที่ตนเลือกไม่ได้รับเสียงข้างมาก ทรงขอให้เลิกคิดเช่นนี้เสีย เพราะทรงทราบดีว่าคนเราล้วนต่างจิตต่างใจ ย่อมมีความคิดเห็นแตกต่างกันได้เป็นเรื่องธรรมดา พระราชดำริเช่นนี้ย่อมแสดงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีความคิดเป็นนักประชาธิปไตยล้ำหน้าไปกว่าข้าราชการส่วนใหญ่ในประเทศไทยในขณะนั้นเพียงใด เพราะเมื่อทรงออกประกาศเรื่องการเลือกตั้งนี้ ปรากฏว่าข้าราชการที่ไม่เข้าใจพากันเห็นว่าเป็นเรื่องตลก ถึงกับต้องทรงกำชับอีกว่า ขออย่าให้ใครเห็นเป็นเรื่องตลกขบขัน ขอให้ตั้งใจเลือกกันจริง ๆ เพื่อให้ได้ผู้พิพากษาที่เหมาะสม⁹⁸

3. โปรดฯ ให้ยกเลิกประเพณีการห้ามราษฎรเข้าเฝ้าในเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จประพาส และเลิกการยิงกระสุนใส่ตาราษฎรที่เงยหน้าขึ้นมอง พระมหากษัตริย์

มีกฎข้อบังคับของบ้านเมืองมาแต่ครั้งอยุธยาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสไม่ว่า ทางบก ทางเรือ ก่อนที่ขบวนเสด็จจะไปถึง เจ้าหน้าที่ของท้องที่นั้น ๆ จะออกไปตรวจตราสั่งให้ราษฎรออกไปจากบริเวณที่พระมหากษัตริย์จะเสด็จผ่าน ถ้าใครมีบ้านช่องอยู่ใกล้ ๆ บริเวณนั้นก็ให้ปิดประตูหน้าต่างให้หมด ห้ามโผล่หน้าออกมาดูพระมหากษัตริย์เป็นอันขาด ธรรมเนียมเช่นนี้ไทยเอาแบบอย่างมาจากจีน⁹⁹ ถ้าราษฎรผู้ใดซัดขึ้น ออกมาปรากฏกายใกล้ ๆ ขบวนเสด็จ หรือออกมามองดูพระมหากษัตริย์แล้ว จะถูกลงโทษโดยนายทหารองครักษ์ที่ตามเสด็จ นายทหารจะยิงกระสุนใส่ตาราษฎรนั้นได้ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีเหตุการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ เสด็จพระราชดำเนินไป

ทอดกฐินทางเรือ มีหญิงคนหนึ่งเงยหน้าขึ้นมองดูพระองค์ นายทหารแม่ธนูที่ตามเสด็จจึงยิงกระสุนใส่ตาหญิงนั้นจนถึงกับตาบอด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถึงกับทรงให้หยุดกระบวนเสด็จ และให้นายแพทย์หลวงไปตรวจดูอาการของหญิงผู้นั้น ปรากฏว่าช่วยเหลืออะไรไม่ได้เพราะตาบอดแล้ว ทั้งสองข้าง จึงพระราชทานเงินค่าทำขวัญให้เป็นอันมาก และตั้งแต่นั้นก็ทรงออกประกาศห้ามนายทหารตามเสด็จมิให้ยิงกระสุนใส่ตาราชฎอรอีก เพียงแต่ให้ยกอาวุธทำทำขวัญให้กลัวเท่านั้น มิให้ยิงจริง ๆ นายทหารผู้ใดขัดขืนจะมีโทษ

ครั้นมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงไม่เห็นด้วยกับประเพณีการห้ามราชฎอรเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์และห้ามราชฎอรเงยหน้าขึ้นดูพระมหากษัตริย์ในขณะเสด็จประพาส เพราะประเพณีเช่นนี้เป็นการศึกษาการให้อยู่ห่างไกลพระมหากษัตริย์ ซึ่งตรงข้ามกับพระประสงค์ที่จะให้ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างราชฎอรกับพระประสงค์ที่เคยมีมาก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ได้มีต่อไปตามเดิม ทั้งยังเป็นโอกาสให้พระองค์ได้ไต่ถามทุกข์สุขของราชฎอร ใครมีเรื่องทุกข์ร้อนอย่างไรจะได้ทรงช่วยเหลือตามสมควร จึงทรงออกประกาศอนุญาตให้ราชฎอรเข้ามาเฝ้าพระองค์ในขณะเสด็จประพาสได้อย่างใกล้ชิด ประตูหน้าต่างบ้านก็ไม่ต้องปิด ไม่แต่ประชาชนคนไทยเท่านั้น แม้ชาวต่างชาติเช่น คนจีน คนฝรั่งทั้งปวง ก็โปรดฯ ให้เข้าเฝ้าได้ ทั้งยังได้รับอนุญาตให้ทำความเคารพพระองค์ได้ตามธรรมเนียมของชาตินั้น ๆ ได้โดยมิให้ข้าราชการไทยเข้าไปบังคับให้หมอบกราบตามธรรมเนียมของไทย เช่นคนฝรั่งก็ให้ยื่นถวายค่านับได้¹⁰⁰ การยิงกระสุนใส่ตาราชฎอรไม่ว่าจะเป็นการยิงจริง ๆ หรือเงื่ออาวุธให้กลัวก็เป็นอันเลิกเด็ดขาดตั้งแต่นั้น

4. โปรดฯ ให้ราชฎอรเข้าเฝ้าถวายฎีกาต่อพระองค์ด้วยตนเองได้

ในสมัยอยุธยา ราชฎอรที่มีเรื่องทุกข์ร้อนสามารถจะถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ได้เหมือนกัน แต่ในทางปฏิบัติแล้วทำได้ยากมาก เพราะราชฎอรสามัญจะถวายฎีกาได้โดยผ่านมูลนายของตน และมูลนายจะนำเรื่องเสนอไปยังเสนาบดี ให้เสนาบดีเป็นผู้นำขึ้นทูลเกล้าถวายอีกต่อหนึ่ง พิธีการเช่นนี้ทำให้ข้าราชการในระดับสูงสามารถจะกักฎีกาของราชฎอรไว้ได้ถ้าเห็นว่าข้อความในฎีกานั้นกล่าวฟ้องร้องพาดพิงมาถึงเจ้านายหรือขุนนาง ฉะนั้นราชฎอรในสมัยอยุธยาจึงเกือบจะไม่มีโอกาสถวายฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินเลยก็ว่าได้ ครั้นมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีพระประสงค์จะทราบทุกข์สุขของราชฎอรมากขึ้น จึงโปรดฯ ให้ตั้งกลองวินิจฉัยเกร์ไว้ที่หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ใครมีเรื่องเดือดร้อนก็ให้มาตีกลองถวายฎีกาได้ และพระองค์จะส่งเจ้าหน้าที่มารับฎีกา แต่

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า ผู้ที่จะเข้ามาตี กลองถวายฎีกาทำได้ลำบาก เพราะจะต้องเสียเงินค่าไขกุญแจเสียก่อน จึงโปรดฯ ให้ยกเลิก การตีกลองวินิจฉัยเกร็เสีย และทรงประกาศให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าถวายฎีกาต่อพระองค์ได้ โดยจะเสด็จออกที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ให้ราษฎรถวายฎีกา 4 ครั้งในหนึ่งเดือน คือใน วันขึ้น 7 ค่ำ แรม 7 ค่ำ ขึ้น 13 ค่ำ และแรม 13 ค่ำ แต่ถ้าใครมีเรื่องเดือดร้อนจริง ๆ เป็นการด่วน ไม่สามารถรอให้ถึงวันกำหนดเสด็จออกได้ ก็ทรงอนุญาตให้เข้ามาถวายก่อน หน้านั้นได้ ปรากฏว่ามีราษฎรพากันมาเข้าเฝ้าถวายฎีกาเป็นอันมาก เมื่อทรงรับฎีกาไว้แล้ว โปรดฯ จำยให้แก่เจ้าหน้าที่นำไปสืบสวนเรื่องราว ถึงแม้จะปรากฏว่าราษฎรผู้ถวายฎีกา แฉงเรื่องเท็จ ก็มีให้อោโทษ เพราะทรงเกรงว่าราษฎรคนอื่น ๆ จะพากันหวาดกลัวว่าเข้า มาถวายฎีกาแล้วต้องโทษ เลยจะไม่เข้ามาถวายกันอีก ในหนังสือพระราชพงศาวดารได้ บันทึกเหตุการณ์ตอนนีไว้ว่า

“.....ก็ได้ฎีกาครั้งนั้นมาก คราวหนึ่งถึง 10 - 20 ฉบับ ผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ระวังตัว ไม่อาจที่จะเบียดเบียนข่มเหงราษฎร ด้วยทรงพระเมตตากรุณาแก่ราษฎร.....”¹⁰¹

ในเวลาต่อมาเมื่อทรงมีงานราชการบ้านเมืองเพิ่มมากขึ้น บางครั้งจะเสด็จออก รับฎีกาตามกำหนดมิได้ ก็ทรงออกประกาศแก่ราษฎรให้ฝากฎีกามากับญาติพี่น้องที่มีตำแหน่ง เข้าเฝ้า ให้ญาตินี้ถวายฎีกาแทนตัวเมื่อเสด็จออกขุนนางทั้งฝ่ายนอกและฝ่ายใน แต่ทรงกำชับ ให้เขียนฎีกาด้วยความสัตย์ อย่าเอาความเท็จมาทูล และทรงห้ามราษฎรมิให้ไปขอนักเลง ผื่นเขียนฎีกาให้ เพราะนักเลงผื่นต่อเติมเสริมแต่งบิดเบือนความจริงไปได้ ทรงตั้งพระทัย จริง ๆ ที่จะแบ่งเบาความทุกข์ของประชาชน ถึงกับทรงออกประกาศว่าจะให้รางวัลแก่ผู้ ที่มาถวายฎีกาคนละหนึ่งสลึง ถ้าชำระความแล้วปรากฏว่า ผู้ถวายฎีกาเป็นฝ่ายชนะจะพระราชทานรางวัลให้อีกหนึ่งสลึงด้วย ดังนี้

“.....แลการซึ่งทรงรับฎีกาเป็นความเปลื้องทุกข์ของราษฎรนี้ ทรงยินดีว่าได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอันใหญ่หลวงอย่างหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ว่า ถ้าผู้ใดมาทูลถวายฎีกา จะพระราชทานเงินคนละสลึงเป็นบำเหน็จก่อน เมื่อชำระได้ความจริง ผู้ถวายฎีกาชนะ ความตามเรื่องราวในฎีกาของผู้นั้นแล้ว จะพระราชทานเงินเพิ่มให้อีกสลึงหนึ่งเป็นรางวัล”¹⁰²

5. การยกระดับของสตรี

ทรงประกาศห้ามการบังคับหญิงให้แต่งงานโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ

ประกาศฉบับนี้เป็นผลมาจากการที่หญิงสาวผู้หนึ่งอายุ 21 ปี เป็นชาวเมืองนนทบุรีได้ถวายฎีการ้องทุกข์ว่าถูกบิดามารดาบังคับเขียนดีให้แต่งงานกับชายผู้ที่ไม่ได้รัก ทั้ง ๆ ที่นางมีคนรักอยู่แล้ว นางได้พยายามหนีกลับบ้าน ก็ถูกบิดามารดาเขียนดีบังคับเอาตัวมาไว้ที่บ้านเจ้าป่าวอีก ในที่สุดนางเลยหนีไปอยู่กับชายคนรัก แต่บิดามารดาและเจ้าป่าวได้ให้กำนันติดตามไปจับตัวชายคนรักไปยื่นฟ้องต่อศาล และตัวนางเองก็ถูกจับเข้าคุกทำงานหนักที่สุดที่จะทนทานต่อไปได้ จึงขอถวายฎีกาเข้ามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้สอบสวนและมีพระราชดำริว่า หญิงผู้นี้อายุ 21 ปีแล้ว โศภพที่จะตัดสินใจในเรื่องการแต่งงานเองได้ จึงทรงตัดสินให้หญิงนี้ได้ไปอยู่กับชายคนรักได้ แต่ให้ชายคนรักนี้จ่ายค่าเสียหายให้แก่บิดามารดาและเจ้าป่าวคนก่อน และทรงพิจารณาอีกว่า การที่บิดามารดาหญิงบังคับเขียนดีลูกสาวให้ไปอยู่กับเจ้าป่าวดังนี้ คงเนื่องมาจากที่บิดามารดาได้ตกลงรับเงินจากเจ้าป่าวเป็นค่าตัวลูกสาวไว้แล้ว จึงทรงออกประกาศมิให้บิดามารดาปฏิบัติต่อลูกสาวของตนเสมือนหนึ่งลูกสาวเป็นทรัพย์สินสมบัติที่จะเอาไปขายให้กับใครก็ได้ โดยที่เจ้าตัวไม่ยินยอม และทรงห้ามการบังคับขึ้นใจให้หญิงในปกครองไปแต่งงานโดยที่เจ้าตัวไม่สมัครใจด้วย¹⁰³

ทรงประกาศอนุญาตให้บรรดาเจ้าจอมที่ไม่ประสงค์จะอยู่รับราชการถวายบังคมลาออกไปได้

ทรงพิจารณาเห็นว่า ในสมัยนั้นได้มีเจ้านายและขุนนางนำเอาลูกหลานมาถวายตัวเป็นเจ้าจอมเป็นอันมากเกินกว่าที่ต้องประสงค์ บรรดาเจ้าจอมเหล่านี้ต้องเบียดเสียดยัดเยียดกันอยู่ เพราะไม่มีตำหนักให้เพียงพอ จึงทรงมีพระเมตตาแก่หญิงเหล่านี้ว่า ต้องมาใช้ชีวิตเสมือนหนึ่งถูกกักขังอยู่ในพระมหาราชวัง ขาดความสุขและเสรีภาพ เปลืองชีวิตและเวลาของหญิงเหล่านั้นโดยเปล่าประโยชน์ ทั้งยังเปลืองเบี้ยหวัดเงินแผ่นดินที่ต้องจ่ายให้เป็นค่าครองชีพอีก แต่เหตุผลประการหลังนี้มีความสำคัญน้อยไปกว่าเรื่องเสรีภาพของเจ้าจอมเหล่านั้น ดังปรากฏอยู่ในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แก่พ่อแม่ผู้ปกครองของเจ้าจอมทั้งหลายว่า

“.....ก็เมื่อต้องแจกเบี้ยหวัดแก่บุตรหลานท่านทั้งหลายทั้งปวงอยู่ทุกปีดังนี้ ข้าพเจ้าก็ไม่เสียใจเสียดาเงินดอก เป็นอันช่วยเลี้ยงบุตรเลี้ยงหลานท่าน... แต่เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้าวิตกว่า

ผู้หญิงเป็นอันมากมาต้องกักต้งขัง อยู่ยัดเยียดเบียดเสียดกัน ก็ไม่ต้องการเปลื้องอายุของ หญิงเหล่านั้นไป และเป็นทีให้คนที่ไม่รู้จักผิดชอบตื่นตกหนาบางเห็นไปว่า ใจข้าพเจ้า ละโมภโลกในสตรีมาก หวง กันกักขังไว้ ความจริงไม่เป็นดังนั้น.....”¹⁰⁴

จึงทรงออกประกาศอนุญาตให้เจ้าจอมที่ไม่สมควรใจอยู่รับราชการให้ลาออกไป ใช้ชีวิตส่วนตัวได้ ยกเว้นเจ้าจอมที่มีพระโอรสธิดากับพระองค์แล้ว และเจ้าจอมที่มีเครื่องยศ และเบี้ยหวัดตั้งแต่ 200 บาทขึ้นไป โปรดฯ ให้ประกาศเรื่องการพระราชทานอนุญาตนี้ อยู่หลายครั้งหลายหน เพื่อให้เป็นที่เข้าใจทุกฝ่าย เจ้าจอมที่ลาออกไปนี้จะไปแต่งงานมีสามีใหม่ ก็ได้ทรงห้ามปราม กลับยังทรงชี้แจงให้บรรดาบิดามารดาผู้ปกครอง และตัวเจ้าจอมทั้งหลายหายวิตกกังวลว่า หากจะลาออกไปแต่งงานใหม่แล้ว จะทำให้เป็นที่กระดากกระเดื่องแก่ทุก ๆ ฝ่าย ดังนี้ “.....ผู้หญิงที่เป็นเมียข้าพเจ้าอยู่ก่อนลาออกไปมีผัวอยู่ข้างนอกก็หลายคน ผัวของหญิงเหล่านั้นกับข้าพเจ้าก็ดีกันหมด ไม่ได้ขัดเคืองกระดากกระเดื่องกับใคร คนที่เป็นเมียข้าพเจ้าอยู่ก่อนบางคนมีผัว ใหม่แล้วกลับมาหา ข้าพเจ้าก็พูดจาด้วยดีอยู่.....”¹⁰⁵

จำนวนเจ้าจอมที่ถวายบังคมลาออกไปนี้ไม่สู้มาก มีเพียงประมาณ 15 คน แสดงว่า ชีวิตความเป็นอยู่ในพระบรมมหาราชวังไม่เดือดร้อน และพระเมตตาที่ทรงประทานให้ นั้นมีอยู่อย่างพอเพียง จนทำให้เจ้าจอมไม่ปรารถนาจะออกไปใช้ชีวิตส่วนตัวถึงแม้จะมี เสรีภาพที่จะทำดังนั้นก็ตาม

6. ทรงออกประกาศห้ามบิดามารดาและสามีขายบุตร ภรรยาลงเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ

แต่เดิมนั้นพ่อแม่และสามีมีสิทธิขายบุตร ภรรยาลงเป็นทาสเพื่อนำเงินมาชำระหนี้สินหรือเสียค่าปรับก็ได้ถ้ามีความจำเป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพิจารณาเห็นว่า การกระทำดังนี้ไม่ยุติธรรมต่อเด็ก และในกรณีที่สามีนำภรรยาไปขายได้นั้น ดูเสมือนว่าผู้ชายเท่านั้นที่มีสิทธิในฐานะเป็นมนุษย์ ส่วนผู้หญิงเหมือนมิใช่เป็นมนุษย์เท่าเทียมชาย จึงทรงออกประกาศห้ามสามีขายภรรยาเป็นทาส โดยภรรยาไม่สมัครใจ¹⁰⁶ ส่วนบิดามารดา นั้นห้ามขายบุตรเป็นทาสเมื่อบุตรนั้นมีอายุ 15 ปีขึ้นไปแล้ว และบุตรนั้นไม่สมัครใจจะเป็นทาสในกรณีบุตรหรือภรรยายอมให้ขายตนเป็นทาสได้ ราคาค่าตัวของทาสจะต้องเป็นราคาที่เจ้าตัวยินยอมพร้อมใจอีกด้วย¹⁰⁷ การที่ทรงตรากฎหมายบังคับไว้ดังนี้ เพื่อให้ค่าตัวทาสไม่สูงเกินไป เพราะตัวบุตรหรือภรรยาที่จะต้องถูกขายเป็นทาส ย่อมพอใจจะกำหนดราคาค่าตัวให้ต่ำเอาไว้ จะได้มีโอกาสหาเงินมาไถ่ตัวคืนไปได้ง่ายขึ้น

7. ทรงพยายามใช้แรงงานของกรรมกรรับจ้างมากกว่าเกณฑ์แรงงานจากราษฎร

ในการก่อสร้างครั้งสำคัญ ๆ ที่เป็นการใหญ่ของแผ่นดิน เช่นการขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมและสร้างพระบรมมหาราชวัง และวัดวาอารามนั้น แต่เดิมได้แรงงานมาจากพวกไพร่หลวงซึ่งรัฐบาลไม่ต้องจ่ายค่าแรงให้แต่อย่างใด เพราะไพร่หลวงมีหน้าที่ต้องเข้ามารับราชการตามกำหนดเวลาอยู่แล้ว มาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระเมตตาแก่ไพร่ หวังจะให้มีความไปประกอบอาชีพส่วนตนมากขึ้น จึงโปรดฯ ให้จ้างกรรมกรเป็นแรงงานใช้ในการก่อสร้างแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ กรรมกรส่วนมากในสมัยนี้เป็นคนจีน รัฐบาลต้องจ่ายค่าแรงให้กรรมกรเหล่านี้ครั้งหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนไม่น้อย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็พอพระทัยที่จะเสียทรัพย์ของแผ่นดินไปเพื่อแลกกับความสุขของราษฎร

8. ทรงเสด็จประพาสไปยังภูมิภาคส่วนต่าง ๆ ของประเทศเพื่อตรวจสอบคุณภาพความเป็นอยู่ของราษฎร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่เสด็จประพาสไปยังที่ต่าง ๆ ในประเทศในยามสงบ เพื่อทรงตรวจตรวจสอบสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในถิ่นห่างไกล แสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ที่จะสร้างสมความสัมพันธอันใกล้ชิดระหว่างประชาชนกับองค์พระมหากษัตริย์ ได้เสด็จไปยังจังหวัดต่าง ๆ ที่ห่างไกลเมืองหลวงหลายครั้ง ส่วนมากมักเป็นจังหวัดชายทะเล เพราะในสมัยนี้ได้มีการต่อเรือกลไฟขึ้นไว้ใช้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก ทำให้การเดินทางโดยทางทะเลสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น ทางภาคใต้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้เสด็จลงไปจนถึงปัตตานี¹⁰⁸ และทางภาคตะวันออกเสด็จไปจนถึงตราด¹⁰⁹ เมื่อจอดเรือพระที่นั่งแล้ว จะทรงขึ้นฝั่งเพื่อเยี่ยมราษฎร ถ้าสถานที่ที่ต้องการเสด็จไปนั้นอยู่ห่างไกลจากฝั่งมาก ก็จะทรงม้าเข้าไปเป็นระยะทางไกล ๆ ทรงมีความชำนาญในการทรงม้ามาก และทรงอยู่ได้วันหนึ่ง ๆ หลายชั่วโมงทุก ๆ แห่งที่เสด็จไป โปรดฯ ให้ข้าราชการออกไปสำรวจดูจำนวนคนชราที่มีอายุมากกว่า 20,000 วันขึ้นไป (ประมาณ 55 ปี) แล้วจะพระราชทานเงินช่วยเหลือให้ทุกคน¹¹⁰

ข. การนำวิชาการสมัยใหม่ทางตะวันตกเข้ามาทำนุบำรุงประเทศ

นโยบายสำคัญอีกประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในการเปิดประเทศคือ ไทยจะต้องนำเอาวิชาความรู้สมัยใหม่ของประเทศทางตะวันตกซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประเทศเหล่านั้นมีความเจริญสูงและมีอำนาจเข้มแข็ง เข้ามาปรับปรุงกิจการต่าง ๆ ในประเทศไทยให้เจริญรุดหน้าไปเช่นเดียวกับประเทศในยุโรปและอเมริกาบ้าง

และภารกิจอันนี้รัฐบาลไทยจะต้องรับดำเนินการอย่างรีบด่วน เพราะในขณะนั้นความเจริญในทางวิชาการต่าง ๆ ของไทยยังล้าหลังประเทศทางตะวันตกอยู่มาก การปรับปรุงเช่นนี้ นอกจากจะเป็นประโยชน์แก่คนไทยโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นทางเดียวที่จะทำให้ประเทศไทย เป็นที่ยอมรับในสังคมโลกกว่าเป็นประเทศที่เจริญแล้ว ประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ จะได้เกิดความนับถือประเทศไทย และไม่สามารถจะใช้ข้ออ้างที่ว่า เพราะประเทศไทยยังล้าหลัง ไม่รู้จักสร้างความสำเร็จด้วยตัวเอง จึงสมควรอยู่ใต้การปกครองของมหาอำนาจทางตะวันตก นั้นเป็นข้อบ่งชี้ในการเข้ามายึดครองประเทศไทยได้ นโยบายการปรับปรุงประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นี้จะเป็นแนวทางให้พระราชโอรสคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงดำเนินรอยตามเป็นการประสานงานต่อจากที่ได้เริ่มไว้ในสมัย รัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นผลประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่ประเทศไทยในเวลาต่อมา

พระราชกรณียกิจสำคัญ ๆ ในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยมีดังนี้

1. ในด้านการปกครอง ทรงมีพระประสงค์ที่จะปรับปรุงการปฏิบัติงานของ กรมกองต่าง ๆ ให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับประเทศทางตะวันตก จึงได้ทรงติดต่อให้ ชาวยุโรปและอเมริกาเข้ามารับราชการในกรมกองต่าง ๆ ของไทยในฐานะเป็นที่ปรึกษา ทำหน้าที่แนะนำแนวความคิดใหม่ ๆ ให้กับข้าราชการไทย ข้าราชการต่างประเทศเหล่านี้ มีจำนวนมากขึ้นตามลำดับ ใน พ.ศ. 2409 มีประมาณ 84 คน ในจำนวนนี้ผู้ที่ทำงานดีเด่น คือ นาย S.J.B. Ams ชาวอังกฤษผู้ที่ทรงโปรดฯ ให้เป็นเจ้ากรมตำรวจกรุงเทพฯ ได้ช่วย ปรับปรุงกิจการตำรวจไทยไปเป็นอันมาก

นอกจากในประเทศไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังโปรดให้ชาว ต่างประเทศรับราชการเป็นกงสุลไทยประจำประเทศต่าง ๆ ที่ไทยมีความสัมพันธ์ทางการ ทูตด้วย ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้น เป็นระยะที่ไทยเปิดประเทศใหม่ ๆ ยังไม่มีข้าราชการไทย คนใดที่มีความรู้ความสามารถในกิจการต่างประเทศพอที่จะส่งไปเป็นกงสุลไทยประจำ ประเทศต่าง ๆ ได้ ข้าราชการต่างประเทศเหล่านี้ ได้รับการแต่งตั้งให้มียศและราชทินนาม ตามแบบข้าราชการไทยเช่น นาย D.K. Mason กงสุลไทยประจำอังกฤษ ได้รับพระราชทาน บรรดาศักดิ์เป็นพระสยามธรรมาธิบดี นาย A de Graham กงสุลไทยประจำปารีสเป็นพระ สยามธรรมาธิบดี

2. **ด้านการศึกษา** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเห็นความจำเป็นของการศึกษาแผนใหม่ในการพัฒนาประเทศ มีพระประสงค์จะจัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาการสมัยใหม่ ๆ ในประเทศไทย แต่การนี้จะต้องทำเป็นขั้น ๆ ไป ในขั้นแรก ทรงเริ่มในพระบรมมหาราชวัง โดยว่าจ้างครูซึ่งส่วนมากเป็นภรรยาของมิชชันนารีอเมริกันเช่น Mrs. Bradley, Mrs. Mattoon และ Mrs. Jones ให้เข้ามาสอนภาษาอังกฤษและวิชาการอื่น ๆ ให้กับพระสนมและบรรดาสุภาพสตรีอื่น ๆ ในราชสำนัก โรงเรียนในพระราชวังเช่นนี้ เริ่มภายหลังเสด็จขึ้นครองราชย์ได้เพียง 4 เดือนเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระโอรสธิดาเจริญพระชันษาขึ้นแล้ว ใน พ.ศ. 2405 จึงได้ทรงติดต่อว่าจ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) หญิงหม้ายชาวอังกฤษจากสิงคโปร์เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้กับพระโอรสธิดา ซึ่งมีเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์รวมอยู่ด้วย นางแอนนาเข้ามาสอนอยู่ 5 ปี ก็เดินทางกลับไปอังกฤษ

สำหรับประชาชนนั้น ทรงพยายามให้การศึกษาคณะใหม่แพร่หลายไปสู่ประชาชน โดยสนับสนุนให้บาทหลวงอเมริกันตั้งโรงเรียนขึ้นทั้งในพระนครและต่างจังหวัด เช่นใน พ.ศ. 2408 นางแมคฟาแลนด์ (Mrs. Macfarland) ได้ตั้งโรงเรียนการช่างสตรีที่จังหวัดเพชรบุรี

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ ยังได้มีการส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานยังต่างประเทศเป็นครั้งแรก คือ โปรดฯ ให้ขุนมหาสิทธิโวหารเดินทางไปฝรั่งเศส เพื่อไปดูงานเรื่องการพิมพ์ ตั้งพระทัยให้กลับมาช่วยปรับปรุงโรงพิมพ์ในประเทศไทย ต่อมาได้โปรดฯ ให้หมื่นจักรวิจิตรไปเรียนวิชาการแก่นาฬิกาที่ลอนดอน ประเทศอังกฤษ

3. **ด้านการทหาร** พระประสงค์อีกประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คือ ให้มีการปรับปรุงกองทัพไทยโดยให้จัดกองทัพและฝึกหัดการรบตามแบบประเทศในยุโรป เมื่อนายทหารอังกฤษคนหนึ่งคือ ร้อยเอกอิมเปย์ (Captain Impey) ทราบถึงพระประสงค์นี้ ก็ได้ลาออกจากกองทัพอังกฤษ และเข้ารับราชการในเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้โปรดฯ ให้ร้อยเอกอิมเปย์ทำหน้าที่ฝึกหัดทหารรบของไทย เรียกกองทหารที่ฝึกหัดตามแบบฝรั่งนี้ว่า ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป ต่อมาเมื่อนายทหารอังกฤษประสงค์จะเข้ารับราชการกับรัฐบาลไทยอีกคนหนึ่งคือ ร้อยเอกน็อกซ์ (Captain Knox) จึงโปรดฯ ให้ไปฝึกหัดทหารให้กับทหารในกรมพระราชวังบวรของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งเป็นผู้ที่สนพระทัยในกิจการทหารทั้งทัพบกและทัพเรือเป็นอันมาก¹¹ และเป็นกำลังสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4 ในการปรับปรุงกิจการด้านทหาร ร้อยเอกน็อกซ์นั้นต่อมาได้เป็นกงสุลอังกฤษประจำประเทศไทยด้วย

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้โปรดฯ ให้ตั้งกรมทหารขึ้นใหม่อีก 3 กรม คือกรมทหารราบ กรมทหารปืนใหญ่ และพรคนาวิกโยธิน¹¹² และให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เป็นผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่เพราะทรงสนพระทัยในด้านการปืนใหญ่มาก ถึงกับทรงให้ข้าราชการในวังหน้าเป็นทหารปืนใหญ่กันหมดแม้แต่คนสวนและมหาดเล็กห้องสรง¹¹³ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ โปรดฯ ให้สร้างสถานที่ทางการทหารขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงปืนใหญ่ และคลังสรรพาวุธ

ส่วนทางด้านทหารเรือนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้ต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบขึ้นหลายลำ เริ่มเป็นครั้งแรกในปี 2401 ในด้านการทหารเรือนี้ก็ได้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เป็นกำลังสำคัญอีกเช่นกัน ได้ทรงต่อเรือรบกลไฟขึ้นได้เอง 2 ลำ คือ อาสาวดีรส และยงยศโยธยา¹¹⁴ ในสมัยนี้ยังไม่มีคนไทยคนไหนมีความชำนาญพอเป็นกัปตันเรือได้ จึงต้องว่าจ้างฝรั่งเป็นกัปตันและต้นหนเรือไปก่อน

4. ด้านการคมนาคม

การสร้างถนน ใน พ.ศ. 2405 ทรงมีพระราชดำริว่า กรุงเทพฯ มีแต่ลำคลองเป็นทางคมนาคม จะมีถนนก็เป็นตรอก ซอยแคบ ๆ เล็ก ๆ ไม่สะดวกในการคมนาคม โดยเฉพาะในสมัยที่มีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อกับไทยมากมาย และไม่เป็นสง่าแก่บ้านเมืองด้วย จึงโปรดฯ ให้สร้างถนนขึ้นให้กว้างใหญ่คล้ายคลึงกับถนนในยุโรป ถนนสายแรกโปรดฯ ให้สร้างตั้งแต่วัดโพธิ์มาถึงสามยอด และต่อมาถึงคูเมืองชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม) มาต่อกับถนนตรงที่สถานีรถไฟหัวลำโพงในปัจจุบัน เมื่อสร้างเสร็จใหม่ ๆ ฝรั่งว่า New Road¹¹⁵ ปัจจุบันคือถนนเจริญกรุง สองข้างทางถนนเจริญกรุง ยังโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวตามแบบยุโรป พระราชทานให้พระโอรสอีกด้วย ในปีเดียวกันนี้ โปรดฯ ให้ขุดคลองสีลม ดินที่ได้จากการขุดคลองได้นำมาก่อสร้างถนนสี่ลม ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองถนนตรงก็ให้เอาดินมาสร้างถนนตรงขึ้น เช่นกัน

ใน พ.ศ. 2406 โปรดฯ ให้สร้างถนนบำรุงเมือง จากเสาชิงช้าไปออกประตูผี (ปัจจุบัน คือประตูสำราญราษฎร์) ถนนอีกสายหนึ่งที่สร้างในปีนี้เป็น ถนนเฟื่องนคร สร้างตั้งแต่บ้านหม้อมาถึงวัดราชบพิตรและมาออกที่วัดบวรนิเวศน์¹¹⁶

การขุดคลอง ถึงแม้จะสร้างถนนขึ้นหลายสายในสมัยนี้ แต่ก็มิได้ทรงลืมการคมนาคมทางน้ำ โปรดฯ ให้ขุดคลองสำคัญ ๆ ขึ้นอีกดังนี้

คลองผดุงกรุงเกษม เริ่มขุดตั้งแต่ปี 2394 ทางเหนือเริ่มจากเทเวศร์มาออกที่สี่พระยา มีพระประสงค์จะให้เป็นครูเมืองชั้นนอก เพราะในเวลานั้นกรุงเทพฯขยายตัวออกกว้างขวางเลยคูเมืองชั้นสอง (คลองหลอด) มามากแล้ว ทรงเกรงว่าจะไม่มีคูเมืองป้องกันส่วนที่ขยายออกมานี้ จึงโปรดฯให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้น ประชาชนจะได้อุ่นใจ¹¹⁷ เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วโปรดฯให้สร้างป้อมเรียงรายตามคูเมืองนี้ 7 ป้อมด้วยกัน

คลองถนนตรง ในพ.ศ. 2400 โปรดฯให้ขุดคลองต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมตรงหัวลำโพง ไปต่อกับคลองพระโขนง และเอาดินที่ขุดขึ้นได้ไปทำถนนเรียกว่าถนนตรง (ในปัจจุบันคือถนนพระราม 4) คลองที่ขุดใหม่นี้จึงเรียกว่าคลองตรง¹¹⁸ (หรือคลองหัวลำโพง)

ในหัวเมืองโปรดฯให้ขุด คลองเจดีย์บูชา ที่นครปฐม เพราะในตอนนั้นได้มีการซ่อมแซมพระปฐมเจดีย์เป็นการใหญ่แล้ว จึงโปรดฯให้ขุดคลองเชื่อมแม่น้ำนครไชยศรีไปยังพระปฐมเจดีย์ เพื่อให้ประชาชนได้ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ได้โดยสะดวก¹¹⁹

ในพ.ศ. 2403 โปรดฯให้ขุด คลองมหาสวัสดิ์ จากวัดไชยพุทธขันธ์มาลา ต่อจากคลองบางกอกน้อยไปออกแม่น้ำนครไชยศรีอีกแห่งหนึ่ง¹²⁰

ในพ.ศ. 2409 โปรดฯให้ขุด คลองดำเนินสะดวก จากแม่น้ำนครไชยศรีไปออกราชบุรีที่ตำบลบางนกแขวก

ในพ.ศ. 2410 โปรดฯให้ขุด คลองภาษีเจริญ ต่อจากคลองบางกอกน้อย ไปออกแม่น้ำนครไชยศรีโดยให้พระภิกษุสมมติเจริญ ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝิ่นเป็นแม่กองในการขุด และใช้เงินที่ได้มาจากภาษีฝิ่น คลองนี้จึงได้ชื่อว่าคลองภาษีเจริญ

นอกจากนี้แล้วยังโปรดฯให้ขุด คลองบางลี่ และ คลองลัดขี่สาม ที่จังหวัดสมุทรสงครามและคลองลัดที่จังหวัดสมุทรสาครอีกด้วย¹²¹

การต่อเรือกลไฟ ทรงสนับสนุนให้มีการต่อเรือกลไฟอย่างฝรั่งใช้เป็นครั้งแรก ผู้มีฝีมือในการต่อเรือเป็นเยี่ยมในสมัยนี้คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหพระกลาโหม และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้สั่งเครื่องจักรกลไฟจากต่างประเทศเข้ามาต่อเองในเมืองไทย เรือกลไฟลำแรกที่ต่อสำเร็จคือ เรือพระที่นั่งมีชื่อว่า เรือสยามอรุณผล ต่อมาได้ต่อเรือประเทียบขึ้นอีก เช่นเรือเวหนชลเดช และนทีเทพริดา เรือกลไฟบางลำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดฯให้สั่งมาจากอังกฤษ เช่น เรือชื่อ

เสพย์สหายไมตรี ต่อมาบรรดาเจ้านายและขุนนางที่มีฝีมือก็ได้ต่อเรือกลไฟขึ้นเองบ้าง ส่งมาจากต่างประเทศบ้าง ภายหลังการใช้เรือกลไฟแพร่หลายไปยังนายอากร นายห้าง พวกกันต่อเรือหรือส่งเรือกลไฟเล็ก ๆ เข้ามาใช้อีกหลายลำ¹²² ทำให้การคมนาคมสะดวกและรวดเร็วกว่าเดิมมากมาย ในสมัยนี้ยังปรากฏว่ามีการใช้ไปรษณีย์ใช้เป็นครั้งแรก แต่เป็นผลงานของมิชชันนารีอเมริกัน ทำการติดต่อระหว่างปากน้ำและกรุงเทพฯ การประปา ก็เริ่มมีขึ้นเป็นครั้งแรกในพระบรมมหาราชวังก่อน

5. การก่อสร้าง ในสมัยนี้เป็นสมัยที่การก่อสร้างแบบตะวันตกได้เริ่มแพร่หลายเข้ามาในเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงโปรดฯ ศิลปการก่อสร้างแบบตะวันตกมิใช่น้อยจึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังและสถานที่ต่าง ๆ ในทางราชการเป็นแบบฝรั่งขึ้นหลายแห่งที่สำคัญมีดังนี้

พระมหาราชวังในพระนคร ได้แก่

พระอภิเนาวนิเวศน์ เริ่มสร้างในปี 2397 ในบริเวณที่เป็นพระที่นั่งบรมพิมาน ในปัจจุบันเป็นพระที่นั่งหมู่ประกอบด้วยพระที่นั่งทั้งหมดประมาณ 11 หลัง มีชื่อเรียกคล้องจองกันเช่น พระที่นั่งไชยชุมพล ภูวดลหัตถ์ไฉย (เป็นที่นั่งสูง 5 ชั้น สร้างตามแบบฝรั่ง เพื่อเป็นที่ทอดพระเนตรออกไปไกล ๆ เป็นการสร้างเลียนแบบหอนาฬิกาบิกเบน (Big Ben) ของอังกฤษ) พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ (เดิมคือพระที่นั่งสุทธาสวรรย์) พระที่นั่งอนันตสมาคม (คือท้องพระโรงสำหรับให้ข้าราชการเข้าเฝ้า) พระที่นั่งบรมพิมาน นงคราญสโมสร (เป็นท้องพระโรงสำหรับฝ่ายใน) ในหมู่พระที่นั่งนี้ มีหอสำหรับพระราชทานเลี้ยงแขกเมืองชาวต่างประเทศในวันเฉลิมพระชนม์พรรษา และในโอกาสสำคัญอื่น ๆ มีชื่อเรียกว่าหอโภชนาสิลาศ และพระที่นั่งที่ใช้เก็บของที่ระลึกที่มีผู้ถวายจากต่างประเทศ เรียกว่าพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ¹²³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้หรือพระที่นั่งอภิเนาวนิเวศน์นี้เสีย

พระราชวังสราญรมย์ ในพ.ศ. 2409 โปรดฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นใหม่ใกล้ ๆ พระบรมมหาราชวัง ให้ชื่อว่าพระราชวังสราญรมย์ มีพระประสงค์ว่า เมื่อทรงพระชราแล้วจะทรงสละราชสมบัติให้พระโอรสได้ปกครองประเทศสืบไป และพระองค์จะเสด็จออกมาประทับอย่างสงบที่พระที่นั่งสราญรมย์นี้ แต่ปรากฏว่าพระองค์ประชวรสวรรคตไปเสีย

ก่อนที่จะทำตามประสงค์ และพระราชวังสราญรมย์ก็ยังสร้างไม่สำเร็จ ในปัจจุบันนี้คือที่ทำการกระทรวงการต่างประเทศ

พระราชวังในต่างจังหวัด

พระนครคีรี เป็นพระราชวังบนเขาที่จังหวัดเพชรบุรี ประกอบด้วยหมู่พระที่นั่งหลายหลังทรงสร้างทอดดูดาวไว้ที่พระที่นั่งแห่งนี้ด้วย เพราะทรงโปรดวิชาดาราศาสตร์ยิ่งนัก มักทรงใช้กล้องส่องวัดระยะดาวต่าง ๆ เป็นประจำ

โปรดฯให้สร้างพระที่นั่งเล็ก ๆ สามหลังขึ้นที่เกาะบางอ้ออิน จังหวัดอยุธยา ตรงบริเวณที่พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองเคยสร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ไว้ แล้วพระราชทานชื่อเกาะใหม่ว่า เกาะบางปะอิน และพระที่นั่งที่สร้างใหม่จึงเรียกว่าพระที่นั่งบางปะอินด้วย

นอกจากนี้ยังโปรดฯให้ซ่อมแซมพระราชวังโบราณครั้งกรุงศรีอยุธยาอีกคือพระราชวังจันทรถามที่จังหวัดอยุธยา และพระที่นั่งนารายณ์ราชนิเวศน์ที่จังหวัดลพบุรี

การสร้างประภาคารที่ปากน้ำ โปรดฯให้ส่งส่วนประกอบของประภาคารมาจากต่างประเทศ แล้วให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นหัวหน้าในการก่อสร้างประภาคารขึ้นที่สันดอนปากน้ำเจ้าพระยา เพื่อเป็นสัญญาณให้ชาวเรือทราบ แต่การก่อสร้างมาสำเร็จในสมัยรัชกาลที่ 5

6. การตั้งโรงกษาปณ์ผลิตเงินเหรียญขึ้นใช้ในประเทศไทยแทนเงินพดด้วง

แต่ก่อนนั้นตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา มีการผลิตเงินพดด้วงขึ้นใช้ในการค้าขาย แลกเปลี่ยน เงินพดด้วงนี้ทำด้วยโลหะชนิดต่าง ๆ เช่น เงิน ทอง หรือเป็นส่วนผสมของดีบุก ตะกั่ว ทองแดง และนิกเกิล²⁴ รูปร่างของเงินชนิดนี้เป็นก้อนกลม ๆ คล้ายตัวดั่ง ตรงกลางมีตราประจำรัชกาลประทับ ในสมัยสุโขทัยราษฎรได้รับอนุญาตให้ผลิตเงินนี้ใช้เองได้ แต่ในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐบาลเท่านั้นที่ทำการผลิตเงินพดด้วงขึ้นใช้ นอกจากเงินพดด้วงแล้วยังมี เบี้ย ไผ่กล่อมและกล้าสำหรับแลกเปลี่ยนกันด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังที่ไทยได้ทำสัญญาทางไมตรีและการค้ากับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกา ทำให้การค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว มีเงินตราต่างประเทศเข้ามามากมาย เงินพดด้วงของไทยที่รัฐบาลผลิตขึ้นใช้ ผลิตได้ไม่ทันกับความต้องการในการแลก

เปลี่ยนเพราะวิธีการผลิตทำได้ช้า รัฐบาลไทยจึงต้องยอมอนุญาตให้ใช้เงินตราต่างประเทศ อยู่ระยะหนึ่ง¹²⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงมีพระราชดำริให้จัดตั้งโรงงานผลิตเงิน เหรียญขึ้นใช้แทนเงินพดด้วง เพราะการผลิตทำได้เร็วกว่า โปรดฯให้สั่งซื้อเครื่องจักรผลิตเงินเหรียญษาปณ์เข้ามาจากอังกฤษในปี พ.ศ. 2403 และเริ่มผลิตเหรียญษาปณ์ขึ้นใช้ ในปีนี้เป็นครั้งแรก ในตอนแรกเงินเหรียญนี้เรียกกันว่า เงินแป เพราะมีลักษณะกลมแบน เหมือนเหรียญต่างประเทศทั่วไป ตราที่ใช้ประทับบนเงินเหรียญนี้เป็นตรารูปจักรมีข้างยืน บนแท่นตรงกลาง มีขนาดต่าง ๆ กันตั้งแต่ราคาสี่บาท สองบาท หนึ่งบาท สองสลึง หนึ่งสลึง เพื่ออง และสองไพ¹²⁶ เมื่อผลิตเงินเหรียญขึ้นแล้ว ทางรัฐบาลก็ไม่ได้ผลิตเงินพดด้วงขึ้นเพิ่ม แต่ยังไม่ประกาศเลิกใช้ เงินพดด้วงจึงค่อย ๆ สูญหายและลดจำนวนลงเรื่อย ๆ จนถึง สมัยรัชกาลที่ 5 จึงประกาศเลิกใช้เงินพดด้วง¹²⁷

7. การจัดตั้งโรงพิมพ์ แท่นพิมพ์และตัวหนังสือภาษาไทยมีใช้เป็นครั้งแรกใน สมัยรัชกาลที่ 3 แต่เป็นของพวกมิชชันนารีอเมริกัน ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯให้ตั้ง โรงพิมพ์ของทางราชการขึ้นบ้างในพระบรมมหาราชวังเป็นตึก 2 ชั้น มีชื่อว่า **โรงอักษรพิมพ์ กานต์** (อยู่ตรงบริเวณพระที่นั่งสนามม้านาครุฑในปัจจุบัน) ใช้พิมพ์ประกาศของทางราชการ จึงเรียกว่า หนังสือราชกิจจานุเบกษา เริ่มพิมพ์ครั้งแรกในปี 2401

8. การทำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ขึ้นใช้เป็นครั้งแรก

ต้นเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงประดิษฐ์เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ขึ้นใช้เป็นครั้งแรกนั้น มาจากการที่ไทยเปิดการค้าติดต่อกับนานาประเทศทางตะวันตก ใน พ.ศ. 2406 พระเจ้านโปเลียนที่ 3 ได้ให้พลเรือเอกโบนาร์ต นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของ ฝรั่งเศสชั้นเลจ็อง ดอนเนอร์ (Legion d'Honneur) ประดับเพชรเข้ามาถวายพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า ไทยไม่เคยมีตราอิสริยาภรณ์เช่นนี้มาก่อน เมื่อพระมหากษัตริย์จะ พระราชทานเกียรติยศแก่เจ้านายและขุนนาง ก็พระราชทานเป็นภาชนะได้แก่ กาทอง พานทอง กระบี่หรือดาบฝักทอง¹²⁸ ซึ่งเกะกะไม่กะทัดรัดเหมือนเหรียญตรา จึงมีพระประสงค์จะ ประดิษฐ์เหรียญตราอย่างฝรั่งขึ้นบ้าง ได้เริ่มทำในพ.ศ. 2406 ได้ทรงสร้าง **อิสริยาภรณ์ นพรัตน์** ขึ้นเป็นครั้งแรก ทำเป็นพลอย 8 สี ตรงกลางเป็นเพชรและได้ส่งไปพระราชทาน

แก่พระเจ้านโปเลียนที่ 3 เป็นการตอบแทน นอกนั้นได้พระราชทานให้แก่เจ้านายชั้นสูง บางพระองค์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ทรงสร้างต่อมาก็คือ **อัครภคเครื่องต้น** เป็นรูปช้าง อยู่ตรงกลางสองข้างมีฉัตรตรานี้สร้างสำหรับพระองค์เอง **ตราอัครภค** เป็นรูปช้างเผือก มีรูปหมามงกุฎอยู่ข้างบน สร้างถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ และทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างตราช้างเผือกและตรามงกุฎขึ้นอีก แต่เสด็จสวรรคตเสียก่อน ตราทั้งสอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯโปรดฯให้สร้างต่อมา¹²⁹

ก. พระราชกรณียกิจสำคัญ ในด้านอื่น ๆ

1. **ด้านประวัติศาสตร์** ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ในสมัยที่ยังทรงผนวชอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นผู้ค้นพบศิลาจารึกสมัยสุโขทัยที่จารึกไว้ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช และสมัยพระมหากษัตริย์ราชลธิไทย ได้ทรงนำจารึกทั้งสองลงมากองกรุงเทพฯ และทรงร่วมกับนักปราชญ์ของไทยคือกรมหมื่นปวเรศวริยาลงกรณ์พยายามแกะข้อความในจารึก ถึงแม้ในสมัยพระองค์จะยังอ่านรายละเอียดไม่ได้ทั้งหมด แต่ก็ป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนไทยเริ่มให้ความสนใจและทำการศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชปรารภว่า เอกสารทางประวัติศาสตร์ของไทยเช่น หนังสือพระราชพงศาวดารหรือตำนานต่าง ๆ ไม่ค่อยจะแน่นอนนัก และมีเป็นอันมากที่มีลักษณะเป็นนิทานมากกว่าเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ เช่นเรื่องพงศาวดารเหนือที่เต็มไปด้วยเรื่องปาฏิหาริย์เป็นต้น จึงโปรดฯให้มีการรวบรวมชำระและเขียนพงศาวดารขึ้นใหม่อีกเล่มหนึ่ง โดยศึกษาค้นคว้าและแก้ไขที่คลาดเคลื่อนจากพงศาวดารที่เขียนขึ้นในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (ฉบับจุลศักราช 1136) ฉบับที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 (ปัจจุบันคือฉบับพันจันทนุมาศ) และที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้รับผิดชอบในการชำระพงศาวดารครั้งนี้คือ พระเจ้าน้องยาเธอสมเด็จพระกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อทำการรวบรวมและเขียนพงศาวดารขึ้นใหม่แล้ว ได้นำขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯให้ทรงตรวจดูอีกครั้งหนึ่ง ที่ได้ที่ยังผิดพลาดหรือน่าจะมีคำอธิบายเพิ่มเติมก็ทรงเขียนแก้ไขเพิ่มเติมไว้ ปรากฏลายพระราชหัตถเลขายอยู่ในพงศาวดารฉบับนี้ด้วย จึงเรียกพงศาวดารฉบับนี้ว่า พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา มีเนื้อความเริ่มตั้งแต่สร้างพระนครศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ต่อมายังโปรดฯให้เขียนตำนานพระพุทธบุษยรัตน์ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง โดยความร่วมมือของเจ้านายลาวจากจำปาศักดิ์

นอกจากพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชาติไทยแล้ว ในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เขมร ก็ทรงมีบทบาทอยู่มิใช่น้อยในการกระตุ้นความสนใจของนักประวัติศาสตร์ต่างประเทศเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของนครวัดที่เสียมราฐซึ่งอยู่ใต้อำนาจของไทย ในปีพ.ศ. 2403 ได้ทรงช่วยสนับสนุนให้นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสชื่อ Henri Mouhot เดินทางไปสำรวจนครวัด ผลของการสำรวจก็คือ Mouhot ได้พิมพ์หนังสือเกี่ยวกับนครวัดออกมาซึ่งทำให้ชาวยุโรปตื่นเต้นกันมาก¹³⁰ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังโปรดฯให้จำลองแบบนครวัดมาไว้ที่วัดพระแก้ว เหตุการณ์ต่าง ๆ เช่นนี้ในสมัยของพระองค์ เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้นักประวัติศาสตร์ยุโรปเริ่มให้ความสนใจในประวัติศาสตร์ของขอม จนภายหลังได้มีการค้นคว้ากันอย่างจริงจัง¹³¹

2. ด้านกฎหมาย ในรัชกาลของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงออกกฎหมายหรือที่เรียกว่าประกาศต่าง ๆ นั้น ถึง 500 ฉบับ¹³² ส่วนมากแล้วเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อยกฐานะความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น เช่นประกาศห้ามยิงกระสุนใส่ราษฎร ประกาศเรื่องการถวายฎีกา ประกาศห้ามบิดามารดาและสามีขายบุตรภรรยาลงเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ ประกาศอนุญาตให้เจ้าจอมลาออกจากราชการได้ ประกาศเรื่องระเบียบวินัยสงฆ์ เป็นต้น ประกาศเหล่านี้พิจารณาจากสำนวนแล้ว ก็เชื่อได้ว่า ส่วนใหญ่ทรงร่างขึ้นเองเกือบทั้งหมด ในประกาศจะทรงอธิบายให้ราษฎรทราบอย่างละเอียดถึงเหตุและผลของการออกประกาศนั้น ๆ เพื่อให้ราษฎรเข้าใจถึงความจำเป็นต่าง ๆ เสียก่อน แล้วจึงถึงข้อที่พระองค์ต้องการให้ราษฎรปฏิบัติตาม คำอธิบายเหล่านี้ทรงเขียนขึ้นด้วยสำนวนที่เป็นกันเองอย่างยิ่ง และมีข้อความตลกขบขันแทรกอยู่เสมอ ประชาชนอ่านดูแล้วจะมีความรู้สึกเหมือนพระองค์ต้องการปราศรัยกับประชาชนมากกว่าออกคำสั่ง

นอกจากประกาศเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงประเพณีสำคัญ ๆ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ยังทรงออกประกาศเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ อีกมากมาย เรื่อยไปจนกระทั่งถึงเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เกี่ยวกับสวัสดิภาพของประชาชน เช่นประกาศเตือนสติให้ประชาชนนอมทรัพย์ สิวของไว้ให้พอใช้ตลอดปี ประกาศวิธีจัดการกับคนพาลเสพสุราในวันสงกรานต์ ประกาศ

เรื่องการสร้างหน้าตาอย่างไรจึงจะป้องกันขโมยได้ผลดีขึ้น การสร้างเตาอิฐอย่างไรจึงจะ
ใช้ได้ดี และไม่เกิดเพลิงไหม้ ประกาศทั้งหมดเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงความห่วงใยใน
ทุกข์สุขของราษฎรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นอย่างยิ่ง ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช
ได้เขียนวิจารณ์ถึงพระราชกรณียกิจในการออกกฎหมายไว้ว่า ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าฯ จะมีได้ทรงเป็นนักกฎหมายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของไทยดังเช่น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช
หรือ พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์
เดียวที่ทรงตรากฎหมายด้วยความรู้สึกที่ออกมาจากพระหฤทัยอย่างแท้จริง เป็นความจริงใจ
อย่างที่สุด ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พระองค์เป็นนักกฎหมายที่เปี่ยมไปด้วยความเมตตา ความ
เห็นอกเห็นใจเพื่อนมนุษย์และความอ่อนโยนมากที่สุด(King Mongkut may not rank as the
greatest legislator. But alone of all the Thai monarchs King Mongkut wrote his law with
all his heart and with the greatest of sincerity, In that respect, I think King Mongkut
can claim to be the most humane of Thai Legislators)¹³⁵

3. ด้านศาสนา นอกจากพระราชกรณียกิจอันสำคัญยิ่งในทางพุทธศาสนาของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คือ การปฏิรูปศาสนาได้สำเร็จและจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย
ขึ้นตั้งแต่ที่ทรงผนวชอยู่แล้ว เมื่อได้ขึ้นครองราชย์ ก็ได้ทรงทำนุบำรุงสนับสนุนพุทธศาสนา
ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกายโดยเท่าเทียมกัน สิ่งที่ทรงสนพระทัยเป็นอันมากและทรง
เห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดในการดำรงอยู่ของพุทธศาสนาและการผดุงศีลธรรมอันดีของ
ประชาชน ก็คือการกวาดขันวินัยพระสงฆ์ ทรงออกกฎหมายหลายฉบับเพื่อควบคุมความ
ประพฤติของพระสงฆ์ให้อยู่ในวินัยอันดี เช่น ทรงออกกฎหมายห้ามพระสงฆ์บอกระบิแห่งหวย
ห้ามพระสงฆ์เล่นการพนันและดื่มเหล้าเถื่อนในวัด นอกจากนี้ยังมีกฎหมายอีกหลายฉบับ
ที่ห้ามพระสงฆ์ประพฤติอนาจารในทางชู้สาว เช่นห้ามมิให้พระสงฆ์ติดต่อกับชู้สาว
กับหญิงคนใด หรือติดต่อกับพ่อสื่อแม่สื่อคนใดให้เจรจาบาทบาทเกี่ยวพาหญิงสาวเตรียม
ไว้สำหรับเมื่อสึกออกไปแล้วจะได้แต่งงานด้วย ถ้าปรากฏว่าพระสงฆ์องค์ใดปฏิบัติเช่นนี้
หรือมีใครประพฤติเป็นพ่อสื่อแม่สื่อให้พระสงฆ์จะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก¹³⁴ ในที่สุด
เพื่อช่วยป้องกันมิให้พระสงฆ์ทำผิดวินัยอีก ทรงออกประกาศห้ามหญิงเข้าไปทำงานให้
พระสงฆ์ในวัด เพราะปรากฏว่าในสมัยนั้น มักมีหญิงหม้ายหรือหญิงที่ยังไม่ได้แต่งงาน มี
เวลาว่างก็เข้าไปช่วยทำงานเช่น บัดกวาดทำความสะอาด นานเข้าเลยไปผูกสมักรักใคร่
กับพระสงฆ์จนพระสงฆ์ต้องทำผิดวินัยอย่างรุนแรง

นอกจากศาสนาพุทธแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังได้ให้ความสนับสนุนแก่ศาสนาอื่น ๆ ในประเทศไทยอย่างดียิ่ง ความมีพระทัยกว้างในด้านศาสนานี้ จะเห็นได้ตั้งแต่ที่ทรงผนวชเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน์อยู่ ได้ทรงอนุญาตให้มีฆ่านารีอเมริกันคือ บาทหลวงคาสเวล (Caswell) ให้เข้าไปเผยแพร่ศาสนาคริสต์ได้ที่วัดบวรนิเวศน์ แต่บาทหลวงคาสเวลก็ไม่ประสบความสำเร็จในการเปลี่ยนศาสนาของพระสงฆ์ที่วัดนั้น และเมื่อได้เป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ทรงออกประกาศให้ราษฎรมีเสรีภาพในการนับถือศาสนาอย่างเต็มที่ ใครจะนับถือศาสนาใด ๆ ก็ได้ตามใจสมัคร โดยทรงให้เหตุผลว่าศาสนาทุกศาสนา ย่อมสอนให้คนเป็นคนดีเหมือนกันหมด¹³⁵ แต่หมอสอนศาสนาบางคนเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทยเวลานั้นกลับไม่ยอมเชื่อว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และประชาชนคนไทยอื่น ๆ ที่มีความเห็นในทางศาสนาเช่นพระองค์นั้น มีความจริงใจในการประกาศเช่นนั้น เพราะการที่พระมหากษัตริย์ไทยซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนให้ความสนับสนุนช่วยเหลือแก่ศาสนาอื่นเป็นของแปลกประหลาดที่ชาวตะวันตกไม่เคยพบเห็นบ่อยนัก หมอสอนศาสนาเหล่านี้กลับคิดไปเสียว่า ประกาศเช่นนี้เป็น “คำแก้ตัวของคนอ่อนแอ ผู้ไม่อาจแลเห็นประโยชน์ของศาสนาคริสต์ยืนได้”¹³⁶

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ได้ทรงแสดงความจริงใจออกให้ปรากฏ ทรงเคารพยกย่องสิทธิในการนับถือศาสนาของบุคคลอื่นอยู่เสมอ ได้พระราชทานที่ดินและวัดฤในการก่อสร้างสำหรับสร้างสุเหร่าของพวกอิสลาม และสร้างโบสถ์ของพวกคริสเตียนหลายครั้ง ครั้งหนึ่งยังได้พระราชทานเชลยศึกจำนวน 3,000 คน ให้แก่บาทหลวงคาซอลิก เพื่อให้บาทหลวงสั่งสอนคนเหล่านั้น เพื่อจะได้หันไปนับถือศาสนาคริสต์บ้างถ้าบาทหลวงทำสำเร็จ แต่ปรากฏว่างานสอนศาสนาของบาทหลวงคริสเตียนไม่ประสบความสำเร็จเลยในเมืองไทย นอกจากนี้ยังมีรับสั่งกับบาทหลวงปาเลอกัวซ์ (Palagoix) ชาวฝรั่งเศสว่า “ถ้าท่านสามารถทำให้บุคคลจำนวนหนึ่งเข้ารับได้ ณ ที่ใด จงบอกให้ข้าพเจ้าทราบข้าพเจ้าจะให้เขาเหล่านั้นมีผู้ปกครองที่นับถือศาสนาคริสเตียน เพื่อเขาจะได้ไม่ถูกรบกวนจากเจ้าหน้าที่ไทย”¹³⁷ ด้วยเหตุนี้ บาทหลวงผู้หนึ่งจึงกล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ ประเทศไทยมีรัฐบาลที่อ้อมลุ่มต่อศาสนาอื่นดีที่สุดในโลก¹³⁸

การประจวบและเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงโปรดวิชาดาราศาสตร์เป็นที่สุด และทรงสนพระทัยศึกษาในด้านนี้จนมีความรอบรู้เท่าเทียมกับนักดาราศาสตร์ที่สามารถในประเทศทางตะวันตกในสมัยนั้น หลักฐานที่ยืนยันข้อเท็จจริงอันนี้ก็คือนักดาราศาสตร์สามารถคำนวณได้ว่า จะปรากฏมีสุริยุคราสเต็มดวงในวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2411 เวลาใกล้เที่ยง และจะเห็นได้ชัดที่สุดที่เส้น East Greenwich Longitude 99 และ latitude North 11 ซึ่งเส้นนี้จะผ่านตรงบริเวณตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังบรรดานักดาราศาสตร์ในยุโรป เช่นพวกนักดาราศาสตร์ฝรั่งเศส และพระสหายชาวอังกฤษคือ เซอร์เฮนรี ออร์ด (Sir Henry Orde) ผู้ว่าราชการรัฐสิงคโปร์ เชิญให้เข้ามาดูสุริยุคราสเต็มดวงในประเทศไทยโดยเป็นราชอาคันตุกะของพระองค์

จากนั้นได้โปรดฯให้มีการเตรียมสถานที่บริเวณใกล้เขาสามร้อยยอด ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งเป็นบริเวณป่าลึก และมีไข้มาเลเรียชุกชุม โดยโปรดฯให้กางป่าและสร้างพลับพลาที่ประทับและรับแขกเมืองขึ้น

ประชาชนคนไทยในสมัยนั้นยังไม่ยอมเชื่อว่าจะเกิดสุริยุคราสเต็มดวงขึ้นได้ เพราะขัดกับตำราโหราศาสตร์ แม้แต่พระราชวงศ์และข้าราชการชั้นสูงซึ่งมีความรู้ดี ก็ไม่มีใครจะยอมเชื่อการคำนวณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เลยทรงปรารภว่าจะพิสูจน์ให้พวกเหล่านี้เห็น จึงต้องทรงเครื่องครัดในสถานที่ตั้งพลับพลา มาก ไม่ยอมให้คลาดเคลื่อนไปจากเส้นที่ทรงคำนวณไว้¹⁴⁰

ในวันที่ 8 สิงหาคมได้เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยเรือกลไฟไปยังตำบลหว้ากอ เซอร์ เฮนรี ออร์ด และนักวิทยาศาสตร์ก็มาทันโดยพร้อมเพรียง พอถึงวันที่ 18 สิงหาคม ในเวลาที่กำหนดไว้ก็ปรากฏมีสุริยุคราสเต็มดวงให้เห็นกันทั่วหน้า แลพระอาทิตย์มีหมดดวงเป็นเวลานานถึง 6 นาที 46 วินาที¹⁴¹ จนเห็นดาวสว่างในท้องฟ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปลอบปล้ำพระทัยในผลสำเร็จของการคำนวณของพระองค์มาก นักวิทยาศาสตร์ชาวฝรั่งเศสก็พากันนับถือว่าการเป็นดาราศาสตร์ที่ยอดเยี่ยมผู้หนึ่ง และทางฝ่ายไทยก็ต้องยอมรับว่าวิชาโหราศาสตร์นั้นล้าสมัยไปเสียแล้ว¹⁴²

แต่ภายในเวลาไม่นานนักที่หลังจากเสด็จกลับมาถึงพระนคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงประชวรหนัก เพราะทรงติดไข้มาเลเรียมาจากบริเวณป่าตำบลหว้ากอ

เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์พระราชโอรสที่ตามเสด็จก็ประชวรไข้ป่าด้วยในเวลาเดียวกัน พระอาการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ททรุดลงตามลำดับ จนแน่พระทัยว่าไม่มีหวังหายได้ ทรงเป็นห่วงเรื่ององค์รัชทายาทเพราะมิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นกรมพระราชวังบวร ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคตในปีพ.ศ. 2408 แต่ก็มีได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดในขณะที่ประชวรทั้งที่ทรงมีพระสติมั่นคงอยู่จนถึงวาระสุดท้าย ด้วยมีพระประสงค์จะให้คณะเสนาบดีและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกผู้ที่เหมาะสมขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อไป การผัดเปลี่ยนแผ่นดินจะได้เรียบร้อยเหมือนดังเช่นในครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ สวรรคต เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ไม่ได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสองค์ใหญ่ในเวลานั้นคือเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ซึ่งมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษาให้เป็นองค์รัชทายาท เพราะทรงเห็นว่า พระราชโอรสยังทรงพระเยาว์เกินไป ทรงเกรงว่าจะบริหารแผ่นดินไปไม่ตลอดรอดฝั่ง และจะเป็นอันตรายได้ เมื่อใกล้สวรรคตทรงมีพระราชดำรัสขอโหลิต่อข้าราชการทั้งปวง ทรงเรียกพระอัครเสนาบดีเข้าไปตรัสบอกหนังสือเป็นภาษาบาลีเพื่อลาพระสงฆ์ (แสดงให้เห็นว่าทรงมีพระสติมั่นคงอยู่ตลอดเวลา) และทรงฝากฝังพระราชโอรสธิดาแก่เจ้านายผู้ใหญ่และคณะเสนาบดีว่า ถ้าพระโอรสธิดาทำผิดอย่างไร ขอให้ลงโทษเพียงเนรเทศทรงขอชีวิตไว้¹⁴³ ในที่สุดเวลา 21 นาฬิกาในวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ก็เสด็จสวรรคต

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหกลาโหมได้เรียกประชุมเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในเวลา 24 นาฬิกาของวันใหม่ เพื่อพิจารณาเลือกผู้เหมาะสมขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประชุมได้ตกลงเป็นเอกฉันท์ให้เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ได้ขึ้นเสวยราชย์ต่อไป เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แต่เนื่องจากเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์มีพระชนม์เพียง 15 พรรษา ที่ประชุมเห็นสมควรให้แต่งตั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการต่อไปจนกว่าพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่จะมีพระชนม์ครบ 20 พรรษา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นชอบด้วย และได้ขอให้เจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบารบปรบักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในส่วนพระราชวัง รับผิดชอบในด้านพระราชพิธีต่าง ๆ สำหรับกรมพระราชวังบวรพระองค์ใหม่นั้น ที่ประชุมตกลงให้พระองค์เจ้าอดิภยัยยศ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ โอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ดำรงตำแหน่งนี้

หนังสือของแหม่มแอนนาเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อนางแอนนาเดินทางกลับไปอังกฤษในปี พ.ศ. 2410 หลังจากที่เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้กับพระโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ 5 ปีนั้น ในปี พ.ศ. 2413 (ค.ศ. 1870) นางได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยออกมาเล่มหนึ่ง ชื่อ *The English Governess at the Siamese Court* และต่อมาอีก 3 ปี คือใน พ.ศ. 2416 ได้เขียนเรื่อง *The Romance of the Harem* ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง

ในหนังสือทั้งสองเล่มนี้ นางแอนนามิได้เขียนขึ้นในฐานะเป็นนักประวัติศาสตร์ แต่เขียนขึ้นในฐานะที่เป็นนักแต่งนวนิยายและเป็นนักแต่งนวนิยายที่มีความสามารถพอใช้ทีเดียว เพราะรู้จักใช้ภาษาที่มีชีวิตชีวา รู้จักสังเกตข้อปลีกย่อยต่าง ๆ เกี่ยวกับภูมิประเทศ¹⁴⁴ แต่นางแอนนามิได้ใส่ใจที่จะให้ความจริงแก่ผู้อ่านทั้งหมด บางตอนก็ได้ไปคัดลอกมาจากหนังสือที่ชาวต่างประเทศเขียนไว้แล้ว ดังนั้นจึงมีรายละเอียดหลายตอนในหนังสือทั้งสองที่ผิดพลาดไปจากความจริงเป็นอันมาก โดยเฉพาะรายละเอียดที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้ผู้อ่านเข้าใจพระองค์ผิดไปอย่างมากมาย

ข้อผิดพลาดเหล่านี้ ภายหลังจากนางแอนนาก็ยอมรับเองว่า นางเขียนไว้เพื่อให้หนังสือ น่าตื่นเต้น เพราะคนอ่านที่เป็นชาวยุโรปในสมัยนั้นต้องการเรื่องที่โลดโผนเกี่ยวกับประเทศทางตะวันออกนางจึงต้องจัดให้มีขึ้นเพื่อให้เป็นที่พอใจแก่สำนักพิมพ์¹⁴⁵

ในหนังสือทั้งสองเล่มนั้น นางเขียนวาดภาพตัวเองไว้อย่างสูงส่ง ให้ผู้อ่านเข้าใจว่าเป็นเพราะอิทธิพลของนางทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริที่จะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยในด้านต่าง ๆ เช่นในด้านการศึกษา แต่ความจริงแล้ว นางแอนนาเป็นเพียงครูสอนหนังสือธรรมดา มิได้มีอิทธิพลเช่นที่ว่านี้เลย เพราะนโยบายต่างประเทศและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มขึ้นเอง เป็นเวลาก่อนที่นางแอนนาจะเข้ามาถึง 11 ปี ในขณะที่นางเขียนยกย่องตัวเองเช่นนี้ ข้อความที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับเป็นไปในทางตรงกันข้าม นางได้วาดภาพให้ผู้อ่านเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นคนเจ้าโมโหโทโสมีความโหดร้าย ชอบแสดงอำนาจ และมีดีอันตรายมาก¹⁴⁶ เช่นนางแอนนาเล่าว่า ครั้งหนึ่งเจ้าจอมทับทิม พระสนมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แอบหลบหนีไปกับคุณพระปลัดซึ่งเป็น

พระภิกษุ เมื่อทรงทราบและตามจับตัวได้ ก็ให้เผาเสียทั้งเป็นทั้งสองคน นางแอนนาจึงเล่าถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้ประหารชีวิตคนที่ไม่มีความคิดแล้วฝังไว้ที่ประตูพระราชวังเพื่อให้เป็นผีเฝ้าประตู นางแอนนามีความสามารถทำให้คนอ่านชื่อเรื่องเช่นนี้ได้ โดยอาศัยศิลปะของการเขียนคือ ในขณะที่นางกล่าวโจมตีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดังกล่าวข้างต้น นางก็ได้เขียนถึง ความดีของพระองค์ที่ปรากฏแก่คนทั้งปวงอย่างแน่ชัดจนเป็นที่รู้และยอมรับกันทั่วไป โดยที่นางจะบิดเบือนอีกไม่ได้นั้นมาใส่ไว้ด้วย เช่นกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีความรักใคร่ห่วงใยในประชาชนอย่างลึกซึ้งทรงเป็นนักปราชญ์ที่เฉลียวฉลาด เป็นนักปกครองที่สามารถ ทรงพยายามปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าด้วยประการต่าง ๆ ทรงรักความยุติธรรม เมื่ออ่านแล้วจึงดูเหมือนว่านางได้พยายามเขียนอย่างเป็นกลาง คือแสดงให้เห็นทั้งความดีและความไม่ดีของรัชกาลที่ 4¹⁴⁷

นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีชาวอเมริกันชื่อ A.B. Griswold ผู้ได้ศึกษาพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯอย่างละเอียด ได้กล่าวโต้แย้งข้อเขียนของนางแอนนาไว้ว่า เป็นไปได้หรือที่บุคคลคนเดียวกันที่ปกครองประชาชนด้วยความเมตตาปราณีและเที่ยงธรรม จะกลับมีพระอุปนิสัยในชีวิตส่วนพระองค์เป็นคนโหดร้ายอย่างกลับหน้ามือเป็นหลังมือเช่นนี้ และข้อที่น่าแปลกใจก็คือ เหตุใดความดีของพระองค์จึงเป็นที่รู้และยอมรับกันทั่ว ในขณะที่ความโหดร้ายทารุณ ซึ่งถ้ามีอยู่จริง ๆ ก็คงต้องรู้กันบ้างแล้วในหมู่คนไทยหรือชาวตะวันตกในประเทศไทยในขณะนั้น แต่ไม่เป็นเช่นนั้นกลับมีนางแอนนาคนเดียวที่ทราบ¹⁴⁸

Griswold ได้อ้างหลักฐานแย้งข้อกล่าวหาของนางแอนนาหลายประการเช่น ข้อที่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปกครองพวกเจ้าจอมด้วยความทารุณ ถ้าพระองค์เป็นเช่นนั้นจริง ๆ เหตุใดเมื่อพระองค์ออกประกาศอนุญาตให้เจ้าจอมลาออกจึงมีเจ้าจอมลาออกไปแต่เพียงส่วนน้อย ทั้ง ๆ ที่พระองค์ออกประกาศเช่นนี้หลายหน เพื่อให้คนที่ยังเคืองแค้นในพระประสงค์ได้แน่ใจว่าทรงหมายความว่าเช่นนั้นจริง ๆ ส่วนเรื่องที่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้เผาเจ้าจอมมารดาทับทิมกับคุณพระปลัดเสียทั้งเป็นต่อหน้าประชาชนในกรุงเทพฯ เหตุใดเรื่องนี้จึงไม่ปรากฏในหนังสืออื่น ๆ อีกเลยทั้งของคนไทยและคนต่างชาติ เพราะในสมัยของพระองค์มีคนต่างชาติเข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากมาย¹⁴⁹

ความจริงนั้น มีหลักฐานปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ พระองค์ได้มีพระราช-

หัตถเลขามาไปยังจมีนสรรเพชภักดี ข้าราชการไทยที่โปรดฯให้เป็นอุปทูตไปกรุงลอนดอน ในปี 2400 ตรัสปลอบใจจมีนสรรเพชฯ ที่ภรรยาเสียชีวิตไปราชการในต่างแดน ทรงมีพระดำรัสว่า ได้ขอให้ศาลปรับชายชู้ถึง 28 ชั่ง และไม่ให้หักค่าปรับเป็นพินัยหลวงเลย ให้ยกให้แก่จมีนสรรเพชภักดีทั้งหมด เพราะทรงเห็นพระทัยว่า เป็นเพราะรัฐบาลใช้ให้ไปราชการห่างไกลจากบ้านมากจนภรรยาเสียชีวิต ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงตรัสไว้ด้วยว่า เมื่อครั้งพระสนมถูกชายอื่นมาหลอกลวงจนดูตไปจากเรือพระที่นั่ง หลังจากจับได้ทั้งสองคนแล้ว ชายชู้ต้องเสียค่าปรับเพียง 1 ชั่งเท่านั้น¹⁵⁰ น้อยกว่าชายชู้ของภรรยาจมีนสรรเพชฯ ต้องเสียถึง 27 ชั่ง ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า เมื่อเกิดมีเรื่องมีผู้เป็นชู้กับพระสนมก็โปรดให้ศาลตัดสินลงโทษไปตามกฎหมายโดยการเสียค่าปรับ ถ้าเป็นพระสงฆ์ โทษสำหรับพระสงฆ์ ที่ทำผิดวินัยรุนแรงที่สุด คือให้สึกและเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง นอกจากนั้นเรื่องลงโทษให้เฝ้าคนทั้งเป็นซึ่งไม่เคยปรากฏหลักฐานว่ามีในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังเป็นการขัดกับพระราชดำริของพระองค์เป็นอย่างมาก เพราะทรงรังเกียจการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต โดยเฉพาะการเฝ้าทั้งเป็นไม่ว่าผู้นั้นจะเฝ้าตนเองโดยใจสมัครเพื่อเป็นการบูชาพระรัตนตรัย ก็ทรงกล่าวเตือนอย่างรุนแรงว่าเป็นการกระทำของคนวิกลจริต

ส่วนเรื่องการประหารชีวิตคนที่ไม่มีความผิด แล้วให้ฝังไว้ที่ประตูพระราชวังนั้น Griswold ก็จับได้ว่า นางแอนนาได้ไปลอกมาจากหนังสือของบาทหลวงบรูเกียร์ ซึ่งเขียนขึ้นในพ.ศ. 2374 บาทหลวงเล่าว่าประเพณีเช่นนี้เป็นประเพณีโบราณของไทย (ความจริงเป็นประเพณีโบราณของอินเดียและของประเทศในเอเชียอาคเนย์ทั่วไป แต่ก็เลิกใช้ไปหลายร้อยปีก่อนที่แอนนาจะเข้ามา) นางแอนนาได้ลอกข้อความนี้ไว้ในหนังสือด้วย แต่กลับเสริมเข้าไปเองว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 Griswold จึงว่านางแอนนาทำเรื่องขึ้นอย่างไม่อับอาย¹⁵¹

เรื่องที่นางแอนนากล่าวหาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นผู้มีต้นหาราคะมากเพราะเห็นว่ามีเจ้าจอมอยู่หลายคน เป็นเพราะนางแอนนาไม่เข้าใจประเพณีการมีเจ้าจอมหลายคนของพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่เดิม ประเพณีนี้มีใช่เป็นเรื่องของความรู้สึกส่วนพระองค์ แต่เป็นเรื่องการเมืองที่เกี่ยวกับความมั่นคงของรัฐบาลส่วนกลาง วิธีหนึ่งที่จะประกันความซื่อสัตย์ของเจ้าประเทศราช เจ้าเมืองต่าง ๆ และเจ้านาย ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่อพระมหากษัตริย์ไว้ได้ ก็คือ ต้องทรงยอมรับธิดาของบุคคลเหล่านี้เข้ามาเป็นเจ้าจอมหรือ

ตัวประกัน ความจำเป็นอีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ ในเขตพระราชฐานชั้นใน พระมหากษัตริย์ไทยหรือของประเทศเทศอื่น ๆ ในเอเชียนิยมใช้ข้าราชการบริพารที่เป็นหญิงมากกว่าชาย เจ้าจอมของพระมหากษัตริย์ก็คือผู้ที่คอยถวายการรับใช้ประการต่าง ๆ ในพระราชวังด้วย ดังนั้นในเวลาต่อมา ประชาชนเลยมีความรู้สึกว่าการรับใช้พระมหากษัตริย์ควรมีเจ้าจอมหลาย ๆ คน เป็นการแสดงอำนาจความมั่นคงของอาณาจักร พระมหากษัตริย์พระองค์ใดมีเจ้าจอมน้อย ประชาชนอาจสงสัยในพระปรีชาสามารถในการปกครองประเทศของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นไปด้วย

ถึงกระนั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงพยายามที่จะจำกัดจำนวนเจ้าจอมให้น้อยลง โดยทรงออกประกาศให้เจ้าจอมที่ไม่สมควรใจอยู่รับราชการทูลลาออกได้ ข้อความตอนหนึ่งในประกาศนี้แสดงให้เห็นถึงพระประสงค์ของพระองค์ได้เป็นอย่างดีคือ ทรงไม่ต้องการ “.....ให้คนไม่รู้จักผิดชอบตื้นลึกหนาบางเห็นไปว่า ใจข้าพเจ้าละโมภในสตรีมาก หวงกันกักขังไว้ ความจริงไม่เป็นดังนั้น.....” หากพระองค์มีความ “ละโมภโลภในสตรี”¹⁵² จริงดังที่นางแอนนา กล่าวหาแล้วจะออกประกาศฉบับนี้ออกมาด้วยเหตุใด นางแอนนาจึงเป็นคนหนึ่งที่ไม่รู้จักผิดชอบตื้นลึกหนาบาง จึงกล่าวหาพระองค์ดังนั้น

ส่วนเรื่องพระราชจรรยาวัตรโดยทั่ว ๆ ไปต่อพระสนมนั้นเหล่า ถ้าพิจารณาจากพระราชหัตถเลขาที่มีต่อพระสนมแล้ว จะเห็นว่าทรงมีความเมตตาห่วงใยและอ่อนหวานต่อเจ้าจอมของพระองค์เป็นอย่างมาก ตรงข้ามกับลักษณะที่แอนนาเขียนขึ้นไว้เหมือนสีข้าวกับสีดำ ขอยกตัวอย่างพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าจอมมารดาฝั่ง ซึ่งพระองค์โปรดเรียกเล่น ๆ ว่า “เต่า” ดังนี้

“เต่าเอ๋ย

อาการของลูกเต้านั้น (คือพระองค์เจ้าชายทักษิณาวุธ) ข้าได้ไปหาหรือหมออเมริกันเขาจะให้เขารักษา เขาว่าโรคนั้นเกิดมาแก่ลูกนั้นโดยธรรมชาติ.....รักษายาก เขาไม่รับรักษาข้าก็เสียดายด้วยเป็นลูกผู้ชาย แล้วสงสารเต่าหนักหนา กลัวจะเสียใจนัก อย่าเสียใจเลยเป็นธรรมชาติของเด็กนั้น.....”¹⁵³

และอีกฉบับหนึ่งมีใจความว่า

“ถึงเต่าของข้าให้รู้ว่ารำลึกถึงจริง ๆ

....ข้าได้สั่งให้แม่หนุ่มให้ให้รวงผึ้งแก่เต่า 5 รวง ไปเรียกเอามากินเถิด ออกไฟใหม่ ๆ ถ้าแสดงก็อย่ากิน ให้แม่หรือป้ากินแทน.....

อนึ่ง ข้าได้สั่งให้แม่หนุ่มให้เข้าเฝ้าแก่เต่าด้วย แต่ให้แบ่งให้หลายแห่งด้วยกัน”¹⁵⁴

ส่วนในด้านพระโอรสพระธิดานั้น ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงมีพระโอรสธิดาเป็นจำนวนมาก ก็ทรงพยายามให้ความรัก ความเอาพระทัยให้อย่างดีที่สุด ดังเช่นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส พระโอรสองค์ที่ 47 ที่ทรงกล่าวถึงความรักความเมตตาที่รัชกาลที่ 4 ทรงมีต่อพระโอรสธิดาว่า

“.....แม้เราผู้เป็นกำพร้าแม่ แต่เราได้อัศจรรย์ คือความอุ่งใจในทูลกระหม่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันท์พ่อกับลูก ไม่ทรงทำพระยศอย่างโดยฐานที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ห่างเหินพระเจ้าลูกยาเธอชั้นพระองค์เจ้า หรือพูดตามคำสามัญว่าลูกเมียน้อย เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวยคอยเลื่อนเครื่อง บางครั้งไม่ทันใจทูลขอกำลังเสวยก็มีเสด็จไปข้างไหนก็พุดตาม ถ้าเสด็จโดยพระราชยานก็ทรงรับขึ้นพระราชยาน ที่ยังเล็กก็โปรดฯให้นั่งบนพระเพลาบ้าง ขอพระปรีศร์บ้าง.....เวลาประทับที่ไหนพวกเราก็นั่งล้อมเบื้องพระปฤษฎางค์ เรามีความอิมใจนัก”¹⁵⁵

ในหนังสือเรื่องชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล เป็นผู้นิพนธ์นั้น มีใจความตอนหนึ่งว่า

“.....เสด็จพ่อ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ) ทรงเล่าว่า เวลานั้นรถม้ามีเข้ามาใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงขับรถชนิด Dog Cart เองเสมอ และพระราชโอรสธิดาเล็ก ๆ ก็ตามเสด็จด้วย วันหนึ่งคานรถหักตกลงมาจากรถกันทุกพระองค์ ทูลกระหม่อมปู่ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ) ทรงเป็นห่วงตรัสแต่เพียงว่า “ลูก ๆ เป็นยังไง เจ็บบ้างไหม” อย่างเดียว ทั้ง ๆ ที่พระองค์ท่านก็ทรงเจ็บพระวรกายมิใช่น้อย แต่มิได้ทรงคำนึงถึงพระองค์เลย จะหาพ่อที่รักลูกอย่างนี้ที่ไหนอีกไม่ได้แล้ว”¹⁵⁶

จากหลักฐานทางฝ่ายไทยเช่นนี้ ทำให้เข้าใจพระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ว่า มิได้เป็นเช่นที่นางแอนนากล่าว หนังสือทั้งสองเล่มของนางแอนนานั้น เมื่อออกพิมพ์ขายใหม่ ๆ ไม่ค่อยมีผู้ใดสนใจอ่านนัก จนกระทั่งต่อมาอีก 70 ปี คือใน

ปีพ.ศ. 2486 (ค.ศ. 1943) นางมากาเร็ต แลนด์อน (Mrs. Magaret Landon) ชาวอเมริกัน ได้นำเอาหนังสือสองเรื่องของนางแอนนานั้นไปเรียบเรียงเขียนขึ้นใหม่ให้ชื่อว่า **Anna and The King of Siam** นางแลนด์อนก็ได้แก้ไขข้อผิดพลาดของนางแอนนาอย่างใด เพราะเขียนขึ้นเพื่อให้ความสนุกแก่ผู้อ่านมากกว่าให้ข้อเท็จจริง ปรากฏว่า หนังสือนี้เป็นที่นิยมในหมู่คนอ่านอย่างมากในเวลาอันรวดเร็ว ได้มีการแปลออกไปหลายภาษาและต่อมามีผู้นำไปทำเป็นบทละครเพลงออกแสดงที่เวทีบรอดเวย์ในชื่อว่า **The King and I** ซึ่งเป็นละครที่ได้รับความนิยมอย่างมาก และต่อมามีบริษัทภาพยนตร์ในฮอลลีวูดได้นำไปสร้างเป็นภาพยนตร์ขึ้นสองครั้ง ครั้งแรกชื่อ **Anna and The King** ครั้งที่สองชื่อ **The King and I** เป็นภาพยนตร์ที่มีผู้นิยมแพร่หลายอย่างมากเช่นกัน แต่บริษัทภาพยนตร์หรือผู้เขียนบทละครก็ได้แก้ไขข้อผิดพลาดของแอนนากลับเพิ่มเติมรายละเอียดต่าง ๆ ลงไปจนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในละครและภาพยนตร์นี้ บางทีดูเหมือนทรงเป็นตัวตลก ฉะนั้นชาวต่างประเทศที่ได้ดูหนังและละครนี้ ก็เข้าใจไปว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นกษัตริย์อย่างที่ปรากฏบนเวทีหรือในจอภาพยนตร์นั่นเอง

เชิงอรรถที่ 5

1. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 348
2. **News of the Beginning of the 4th Reign in a Singapore Newspaper** (Bangkok 1932), pp.9-10, as quoted in **Prince Chula Lord of Life** (London, 1960) p.179
3. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 องค์การคำคุณุสภ จัดพิมพ์ (พระนคร พ.ศ. 2504) หน้า 41-42
4. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ม.ร.ว.กมลพิสมัยนวัติน และนางบรรจบพันธ์ นวัติน ณ อยุทยา รวบรวมและเรียบเรียง พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสุดใจ นวัติน ณ อยุทยา (พระนคร พ.ศ. 2507) หน้า 10
5. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 366
6. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 5 หน้า 396
7. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 5 หน้า 493-494
8. A.B.Griswold, "King Mongkut in Perspective," **Journal of Siam Society**, vol. 45, part 1 (April, 1957), p. 12
9. **Ibid.**, p. 22
10. Dr.O.Frankfurter, "King Mongkut", **The Siam Society**, fiftieth Anniversary Commemorative publication (Bangkok, 1954) p. 3
11. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 370
12. Griswold, "King Mongkut in Perspective," p. 2
13. The American Missionary Association Reminiscences of the late Supreme Monarch of Siam", **Bangkok Recorder** (Bangkok, 1869), p. 120

14. His Majesty King **Rama** The Fourth Mongkut, The Supreme Patriarch Ariya Vansagatanana, ed, (Bangkok, 1968), p. 50
15. Griswold, “The Historian’s Debt to King Mongkut”, **His Majesty King Rama The Fourth Mongkut**, p. 65
16. Ibid.
17. Ibid., p. 66
18. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า 214
19. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 18
20. Nion Snitwong, “Siam at the Accession of King **Mongkut**: Relation with the West”, ใน **ทางไมตรีกับฝรั่งในรัชกาลที่ 4** รวบรวมโดยกระมล ตีรณสาร (พระนคร 2502) หน้า 66
21. Frankfurter, “The Mission of Sir James Brooke to Siam, “**The Siam Society, Vol. 1 (1954). pp. 228-229**
22. John Crawford **Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Courts of Siam and Cochin-China**, as quoted in Sir John Bowring, **The Kingdom and People of Siam, Vol. 2 (London, 1857), p. 159**
23. Frankfurter, “**The Mission of Sir James Brooke to Siam**” p. 227
24. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 123
25. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 24 หน้า 6
26. The American **Missionary Association, Bangkok Recorder, p. 133**
27. Ibid.
28. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 123
29. Bowring, **The Kingdom and People of Siam, Vol.2,p.283**
30. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **เจ้าชีวิต** หน้า 356

31. M.L. Manich Jumsai, **King** Mongkut and Sir **John Bowing** (Bangkok, 1970)
pp. 40-42
32. Bowing, **op.cit.**, pp 271-272
33. Ibid.,p.250
34. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า
35. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 34 เล่ม 1 หน้า 130
36. Bowing, **op.cit.**, pp. 215-222
37. Nicolas Tarling, “The Mission of Sir John Bowing to Siam,” **Journal of Siam Society**, Vol. 50, part 2 (December, 1962), p. 99
38. **Ibid.**,p.105
39. **Ibid.**,p.104
40. **Bowing, The Kingdom and People of Siam, Vol. 2, p. 304**
41. Tarling, “The Mission of Sir John Bowing...“, p. 114
42. D.G.E. Hall. **A History of Southeast Asia, pp. 666-667**
43. **The American Missionary Association, Bangkok Recorder, p. 134**
44. **Ibid.**
45. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า 141
46. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 45
47. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 45 เล่ม 1 หน้า 179
48. Abbot Low Moffat, **Mongkut The King of Siam** (Cornell University Press, Ithaca, 1962) p. 55
49. L. A. Mills, **British Malaya, p. 168**
50. **Ibid.**

51. **Ibid, 169**
52. **Ibid.**
53. **Ibid., p. 168**
54. **Ibid., p. 171**
55. **Ibid.**
56. **Moffat, op.cit., pp. 103-104**
57. **R.S. Thomson, "Siam and France, 1863.1870," Far Eastern Quarterly, Vol. 5 (November, 1945), p. 45**
58. **Moffat, op.cit., p. 119**
59. **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 65**
60. **M. Giteau, Histoire du Cambodge (Paris, 1957), p. 156**
61. **Ibid., p. 159**
62. **Lawrence Palmer Briggs, "A Sketch of Cambodian History", Far Eastern Quarterly, Vol. 6 (August, 1947). p.360**
63. **Manomohan Ghosh, A History of Cambodia (Saigon, 1960), p. 260**
64. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว กัษร สธิรุกขรวบรวม (พระนคร 2506) หน้า 19**
65. **Thomson, "The Establishment of the French Protectorate", Far Eastern Quarterly, Vol. 4 (August; 1945), p. 316**
66. **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 170**
67. **Kenneth Perry Landon, "Thailand's Quarrel with France in Perspective," Far Eastern Quarterly, Vol. I (November 1941), p. 30**
68. **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 144**

69. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 68 เล่ม 2 หน้า 2
70. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 69 หน้า 2
71. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 69 หน้า 3
72. Thomson, “The Establishment of the French Protectorate”, p. 321
73. F.M. Herz, **A Short History of Cambodia (New York, 1958)**, p. 58
74. Thomson, “The Establishment of the French Protectorate”, p. 330
75. Laung Vichitr Vadakarn, **Thailand’s Case** (Bangkok, 1941), p. 12
76. Thomson, “The Establishment of The French Protectorate”, p. 331
77. **Ibid., p. 332**
78. Briggs, “Aubaret and the Treaty of July 15, 1867 between France and Siam, Far **Eastern Quarterly**, Vol. 6 (February, 1947) p. 129
79. Thomson, “Siam and France”, p. 28
80. Thomson, “The Establishment of the French Protectorate”, p. 337
81. Hertz, **op.cit., p. 60**
82. Thomson, “The Establishment of the French Protcctoratc”, p. 338
83. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 56**
85. Ministère des Affaire Etrangères, Siam 111, Kralahom to Grandiere December 24, 1886, as **quoted** in Thomson, “Siam and France”, p. 35
86. Moffat, **Mongkut The King of Siam**, p. 117
87. Laung Vichitr Vadakarn, Thailand’s Case, p. 13
88. Moffat, **op.cit., p. 126**
89. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 93-94**

90. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 89 เล่ม 2 หน้า 40
91. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 90 หน้า 44
92. ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ “ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์” แดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 2 หน้า 135-136
93. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 92 หน้า 136
94. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 92 หน้า 136-137
95. Griswold “King Mongkut in Perspective,” p. 2
96. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า 138
97. พระราชวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 136
98. M.R. Seni Pramoj, “King **Mongkut** as a legislator”, *Journal of Siam Society*, Vol. 38-39. (1950-1951) pp. 38-39
99. Prince **Damrong**, “The Introduction of Western Culture in Thailand”, *Journal of Siam Society*, Vol. 20 part 2p. 97
100. M.R. Seni Pramoj, “King Mongkut as a Legislator”, pp. 39-42
101. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า 139-140
102. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 2** (ประกาศปี 2397-2398) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมร รัตนสิริเชษฐ โปรดฯ ให้พิมพ์ในปี 2465 (พระนคร, 2465) หน้า 77-78
103. M.R. Seni Pramoj, “King Mongkut as a Legislator,” pp. 58-60
104. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 67** (ประกาศปี 2405-2407) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ (พระนคร, 2466) หน้า 103-107
105. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 104 หน้า 106

106. Frankfurter, "King Mongkut" p.12
107. M.R. Seni Pramoj, "King Mongkut as a Legislator", p. 61
108. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2
หน้า 44
109. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 108 เล่ม 1 หน้า 182
110. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 108 หน้า 216
111. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 383
112. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 111
113. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 111 หน้า 384
114. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 15
115. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 หน้า 6
116. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 หน้า 47-48
117. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 เล่ม 1 หน้า 75-76
118. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 เล่ม 1 หน้า 184-185
119. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 หน้า 230
120. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 เล่ม 1 หน้า 181
121. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 หน้า 103, 126-127
122. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 หน้า 148
123. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 115 หน้า 128-129
124. พลอากาศตรีสดับ ธีรบุตร เงินพดด้วง พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ
นางละม้าย ธีรบุตร (พระนคร 2515) หน้า 14
125. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 124 หน้า 79
126. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 124 หน้า 80-81

127. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 124 หน้า 81
128. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **เจ้าชีวิต** หน้า 412
129. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 128
130. Griswold, “The Historian’s Debt to King Mongkut”, p. 74
131. **Ibid.**
132. M.R. Seni Pramoj, “King Mongkut as Legislator”, p. 56
133. **Ibid.**, p. 66
134. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะ ส่วนที่ 1 สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี ไปรดฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท้าวทรงกันดาน (เจ้าจอมมารดาหุ่น รัชกาลที่ 4) (พระนคร 2467) หน้า 16**
135. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **เจ้าชีวิต** หน้า 375
136. Griswold, “King Mongkut of Siam”, แปลโดย ม.จ.สุภัททดิศ ดิศกุล ในหนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2511 หน้า 61
137. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 136 หน้า 62
138. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 136 หน้า 63
136. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **เจ้าชีวิต** หน้า 428
140. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 139 หน้า 427
141. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 139 หน้า 429
142. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 139 หน้า 429
143. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 139 หน้า 433
144. Griswold. “King Mongkut of Siam” p. 77

145. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 144 หน้า 78
146. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 144 หน้า 79
147. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 144 หน้า 79
148. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 144 หน้า 79
149. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 144 หน้า 83
150. M.R. Seni Pramoj, "King Mongkut as a Legislator," p. 42
151. Griswold, "King Mongkut of Siam", p. 83
152. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 6** หน้า 104
153. **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งที่ 4 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดฯ ให้พิมพ์ในปีพ.ศ. 2469** หน้า 1
154. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 162 หน้า 5
155. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส อังอิงใน **โอภาส เสวิกุล พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป** (พระนคร, 2513) หน้า 384-385
156. หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล **ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ** อังอิงใน **โอภาส เสวิกุล พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป** หน้า 387

.....